

Sveučilište u Zagrebu / Filozofski fakultet

Odsjek za povijest umjetnosti

Katedra za modernu umjetnost i vizualne komunikacije

VITRAJI OSJEČKE KONKATEDRALE SVETIH PETRA I PAVLA

diplomski rad

Mentor: dr sc. Dragan Damjanović

Ime studenta: Tatjana Hlebec

Ključne riječi: vitraj, restauracija vitraja, staklo, Tiroler Glasmalerei, Konkatedrala Osijek, historicizam, CVMA

Zagreb, 2018.

Sadržaj

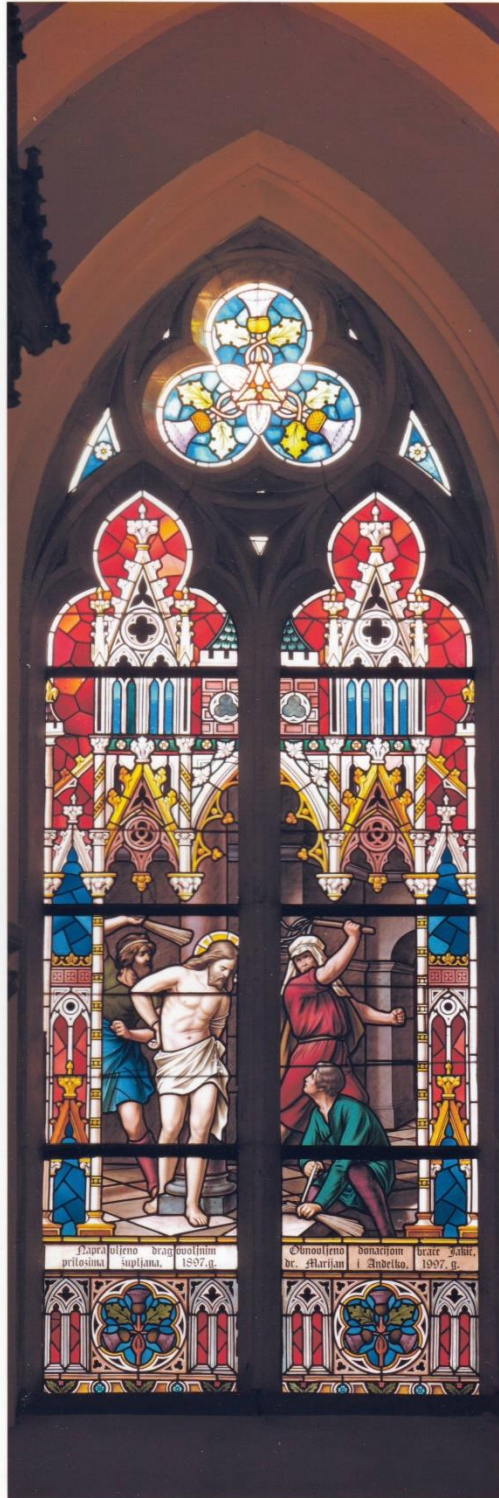
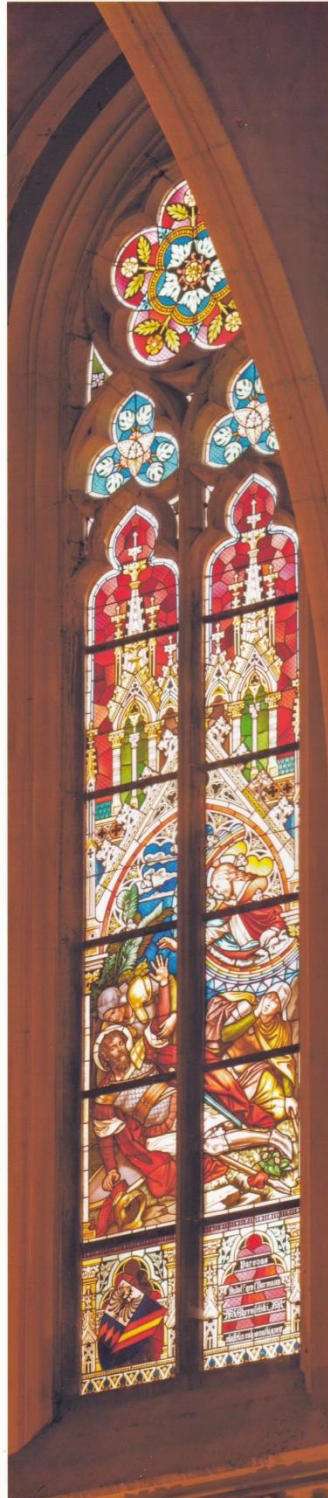
Uvod	3
1.Umjetničko oblikovanje vitraja	5
1.1 Staklo kao medij	5
1.2 Tehnika izrade vitraja	10
1.3 Povijesni pregled vitraja kao umjetnosti	15
1.4 Konzervacija i restauracija vitraja	21
2.Vitraci osječke konkatedrale	27
2.1 Osijek krajem 19. stoljeća i gradnja nove župne crkve Svetih Petra i Pavla	27
2.2 Narudžba i izrada vitraja za novu crkvu	35
2.3 Pregled vitraja osječke konkatedrale	40
3.Restauracija vitraja osječke konkatedrale	55
3.1 Stradanja i štete	55
3.2 Kronologija obnove	58
3.3 Kratki pregled restauratorskih zahvata na vitrajima osječke župne crkve izveden od strane radionice Teodora d.o.o.	78
4.Zaključak	79
Popis ilustracija	80
Bibliografija	82

Uvod

Vitraci kao oblik umjetničkog obrta vezanog uz arhitekturu prisutni su gotovo od početaka kršćanske umjetnosti do danas. U Europi i Americi ovaj vid umjetničkog izražavanja teorijski je dobro obrađen u domeni povijesti, materijala i tehnike, kao i konzervacije i restauracije. U Hrvatskoj ova tema do sada nije detaljnije obrađivana ni dokumentirana.

U ovom radu istražit će se najveći ciklus figurativnih vitraja u Hrvatskoj iz doba historicizma koji se nalazi u osječkoj konkatedrali. Ispitat će se prilike u gradu u vrijeme gradnje crkve i narudžbe vitraja, tko je bio izvođač i tko su bili donatori. Napravit će se pregled svih vitraja u crkvi te prikazati opseg štete na vitrajima prouzročene tijekom Domovinskog rata. Istražit će se tijekom, sudionici, restauratorski zahvati, obim, trajanje i financijska sredstva koja je iziskivala obnova.

Vitraci osječke konkatedrale prvi puta se spominju u Povijesti gradnje nove župne crkve u gornjem Osijeku koju je 1900. izdao župni ured Sv. Petra i Pavla u vlastitoj nakladi. Ovo istraživanje bazira se prvenstveno na građi iz arhiva Konzervatorskog zavoda u Osijeku i radionice Teodora d.o.o koja je djelovala od 1997. do 2013. kada poslove preuzima Radionica vitraja d.o.o. Pravni dokumenti, računi, ugovori i korespondencija Teodore d.o.o. čuvaju se u uredu Radionice vitraja d.o.o. u Mlinskoj ulici 90 u Osijeku, a svi nacrti i fotografije u radioničkom prostoru na adresi Fakultetska 2, Osijek. Kao djelatnik Teodore d.o.o. od osnivanja 1997. i Radionice vitraja d.o.o, s prekidom od 2015. do travnja 2017, sudjelovala sam na gotovo cjelokupnoj restauraciji vitraja osječke konkatedrale izvedenoj od strane lokalne radionice do danas.

1. Umjetničko oblikovanje vitraja

1.1 Staklo kao medij

Plinije Stariji u 1. stoljeću pripisuje otkriće stakla feničanskim trgovcima koji su, prema priči, prevozeći natron (sodin karbonat) prenoćili na pješčanoj obali gdje su zapalili vatru ispod lonca postavljenog na blokove natrona. Kad su se ujutro probudili, ispod lonca je poteklo staklo.¹

Staklo nastaje prirodnim putem kod nepogoda, poput udara munje ili vulkanskih erupcija, koje izazivaju dovoljno visoku temperaturu za taljenje i nastajanje vulkanskog stakla ili opsidijana. Ovako visoke temperature teško je postići u pećima i zato se pijesku dodaje potaša ili soda. Potaša je mješavina kalijevih spojeva, pretežno kalijevog karbonata, kalijevog hidroksida i kalijevog oksida, koja se dobiva iz pepela izgaranjem drveta, a dodaje se radi snižavanja točke taljenja samoga pijeska. Zbog potreba rada na nižim temperaturama nekada je udio pijeska bio znatno manji (50%) nego danas (75%), a rezultat je bilo „mekano“ staklo podložno atmosferskim utjecajima i koroziji. Zato se kao stabilizator počelo upotrebljavati vapno.²

Stari Egipćani otkrili su način proizvodnje čistoga stakla najkasnije do 1075. pr. Kr, a upotrebljavali su ga za ukrašavanje lončarije i kao nakit. Rimljani su usavršili proizvodnju stakla i već u doba ranog carstva razvila se razgranata proizvodnja i trgovina staklenom sirovinom i proizvodima, od minijaturnih vaza, bočica i posuda različitih dimenzija, prozirnih, dekoriranih bojom ili pozlatom³, sve do urni velikih zapremina. Brojne nalaze s užeg područja Dalmacije danas čuva Muzej antičkog stakla u Zadru. S Rimljanima povezujemo i prvu uporabu stakla za prozore. Propašću Rima proizvodnja stakla u Europi bila je zaustavljena na duže vrijeme, a primat je preuzeo Bizant.

¹ Morris, 1995:8.

² Ribka, 1994:8.

³ Morris, 1995:8.

U 12. stoljeću njemački redovnik Teofil u svom djelu *Diversarium Artium Scheda* opisuje izradu stakla i navodi recept od jednog udjela riječnog pijeska i dva udjela potaše od suhe brezovine⁴. Danas se u proizvodnji stakla koristi kvarcni pijesak, vapno i potaša, a tali se na oko 1400°C⁵. Današnje staklo je čisto i prozirno i rezultat je potrage za sastojcima koja je trajala stoljećima.

Staklo u boji ušlo je u upotrebu najkasnije u 5. stoljeću⁶. Rimsko staklo bilo je zelenkasto zbog nečistoća željeznog oksida i upravo takve „nezgode“ dovele su do otkrića stakla u boji. Dodavanjem metalnih oksida postupno se uvodilo sve više boja: bakarnih, željeznih, manganovih, kobaltnih i sumpornih oksida za crvenu, zelenu, purpurnu, plavu i žutu boju stakla, a uskoro su uvedeni i krom, selen, srebro i zlato za zelene, žute, narančaste i roza boje.⁷

Oblikovanje stakla za čaše, vaze i ostale proizvode vršilo se u početku jednostavnim metodom tako da se rastaljeno staklo omotavalo oko grude gline ili vreće pijeska i hladilo, a naknadno se dodavala stopa kako bi posuda stajala⁸. Drugi način je izlijevanje taljenog stakla u kalupe od pijeska, kamena ili metala⁹. Ravno prozirno staklo bilo je moguće izvesti tek kad je otkrivena tehnika puhanja za koju se smatra da je potekla iz Sirije u 2. st. pr. Kr¹⁰.

Puhanje stakla zahtjeva veliko znanje, iskustvo, snagu i koncentraciju. Pomoću šuplje šipke za upuhivanje zraka (engl. *blow pipe* – staklarska lula) majstor puhač vadi smjesu taljenog stakla iz peći, upuhuje u nju zrak, neprestano rotirajući oblikuje balon na drvenom kalupu, svako malo ponovo ga zagrijava dodajući još stakla na lulu, puhanjem izdužuje i uz pomoć drvenih kalupa formira željeni oblik. Za izradu staklene ploče to je šuplji cilindar. Prije nego se ohladi i stvrdne, polaže ga na ravnu kamenu ili metalnu površinu, odvaja lulu i reže krajeve izduženog balona.

⁴ Morris, 1995:9.

⁵ Ibid.

⁶ Morris, 1995:10.

⁷ Miller, 1994:7.

⁸ Morris, 1995:10.

⁹ Ribka, 1994:8.

¹⁰ Morris, 1995:10.

Tako donja strana stakla postane relativno ravna, ali na njenoj površini ostaju utisnute eventualne nesavršenosti površine podloge, dok gornja strana zadržava nepravilnosti izazvane puhanjem (npr. mjehurići, variranje u boji). Dok je još podatno, reže ga po duljini kako bi se cilindar rastvorio. Zatim ga ponovo lagano zagrijava u posebnoj peći s nižom temperaturom i lagano izravna komadom drveta¹¹ čiji trag se također zadržava na površini stakla. Slijedi polagano i postupno hlađenje kako bi se spriječila kristalizacija i pucanje, a tijekom kojega se staklo potpuno izravna¹². Rezultat je staklo neravnomjerne boje i nejednake debljine (2-6 mm)¹³ ispunjeno mjehurićima, te s površinskim nesavršenostima s nepravilnim i zaobljenim rubovima na dužoj strani, a tvrdim i ravnim zbog rezanja na kraćoj strani¹⁴. Različite nijanse boje na istom komadu stakla rezultat su varijacija u debljini.¹⁵ Upravo ove odlike daju mu posebnu kvalitetu, živost, sjaj, raznoliku strukturu, individualni karakter. Po osnovnim mjerilima boje, prozirnosti i teksture ova vrsta stakla zauzima najviše mjesto i tradicionalno se koristila u izradi vitraja. Danas se ovako ručno puhanu staklo po uzoru na srednjovjekovnu metodu proizvodi pod imenom *antique glass*¹⁶.

Još se jedna tehnika oblikovanja staklenih ploča poznata starim Rimljanima koristila u srednjem vijeku. Staklarskom lulom ispuše se dovoljno veliki balon koji se zatim prenosi na čvrstu olovnu šipku tako da se vrh olovne šipke s malom grudom rastaljenog stakla položi na ispuhani balon točno nasuprot luli koja se odstranjuje dodiranjem komada hladnog željeza na spoju s balonom. Balon se ponovo zagrijava, šipka podiže vertikalno i rotira velikom brzinom kako bi se u jednom trenutku oformio veliki plosnati disk, a u centru diska ostaje čvor poznat kao „bikovo oko“. Ovo staklo naziva se *crown glass*. Obično je tanje i jednoličnije debljine, a može biti do 1,5 m u promjeru. Površine su izbrazdane koncentričnim kružnicama zbog prisutnosti mjehurića zraka u

¹¹ Spring, 1997:20.

¹² Morris, 1995:10.

¹³ Ball, 1991:2.

¹⁴ Divine&Blachford, 1972:2.

¹⁵ Mollica, 1973:9.

¹⁶ www.lamberts.de/fileadmin/user_upload/service/downloads/lamberts_broschuere_english.pdf
5.7.2016.

smjesi koja se rotira¹⁷. U početku se bikovo oko smatralo nedostatkom, no uskoro su se počeli raditi mali diskovi, većinom promjera 6-14 cm, tzv. bucne i koristiti za izradu vitraja¹⁸.

U prošlosti su se majstori staklari susretali u svome radu s različitim problemima i potrebama, ali nailazili i na nove mogućnosti koji nudi ovaj medij. Dobiveno staklo bilo je rezultat niza pokušaja i pogrešaka te konstantne potrage za što većom čistoćom i prozirnošću.

Dvoslojno staklo (*flushed glass*) pojavilo se dosta rano i izvorno označava prozirno staklo prevučeno tankim slojem stakla u boji. U početku se koristilo većinom crveno dvoslojno staklo jer je čisto crveno staklo normalne debljine bilo pretamno i gubilo na prozirnosti¹⁹. Danas je dvoslojno staklo dostupno u svim bojama, a također i u slojevima različitih boja. Proizvodi se tako da se ispuhani mali balon čistog prozirnog stakla uranja u bojanu taljevinu stakla što se ponavlja do željene debljine sloja. Ovaj gornji sloj, odnosno njegovi dijelovi, mogu se skinuti po potrebi fluorovodičnom kiselinom. Na ovaj način moguće su dvije boje na jednom komadu stakla, što se posebno koristilo za heraldičke motive²⁰.

U 19. st. u Engleskoj se pojavljuju nove metode izrade stakla upotrebom valjaka i poliranjem površina. Valjane površine uvodi u proizvodnju 1847. James Hartley i tako omogućuje proizvodnju veće količine bojanog stakla po jeftinijoj cijeni. Ovo glatko i prozirno staklo ujednačene debljine poznato je pod imenom *cathedral* i kao dostupnije po cijeni ulazi u upotrebu za izradu vitraja. Proizvodi se i u inačicama utiskivanjem različitih tekstura ili imitacijom površine *antique* stakla. Dodavanjem još jedne boje nastaje *streaky cathedral*²¹, a prevlačenjem i miješanjem prozirnog stakla i stakla u boji nastaje *curious streaky*²².

¹⁷ Morris, 1995:12.

¹⁸ Spring, 1997:19-20.

¹⁹ Spring, 1997:20.

²⁰ Morris, 1995:13.

²¹ Ibid.

²² Spring, 1997:20.

Rade se i različite vrste i inačice stakla poput *reamy* (staklo izbrazdane površine ravnih linija ili vijuga, dobiveno miješanjem stakla različite tvrdoće) ili *seedy* (staklo puno mjehurića, originalno nastalo ubacivanjem krumpira u smjesu kako bi se potaklo ključanje i zadržavanje mjehurića zraka pri hlađenju) te različite kombinacije (npr. *seedy reamy*)²³.

Opaque glass naziv je za neprozirno staklo dobiveno dodatkom antimona.

Opalescent glass je poluprovidno staklo mramorne strukture, a *colorescent glass* prozirnije zbog prozirnog stakla kao baze s kojom se miješaju različite boje. *Iridescent glass* patentirao je L. C. Tiffany kao *Favrile glass* 1894²⁴. Svaki komad ovakvih vrsta stakala jedinstvenih je boja i strukture.

U razdoblju od 1953. do 1957. Sir Alistair Pilkington eksperimentira i napokon patentira float glass. Smjesu od 60% pijeska, 20% vapna i 20% sodinog sulfata zagrijava na oko 1000°C i izlijeva u kupku taljenog kositra na kojoj staklo pluta i sliježe se pod utjecajem vlastite težine i gravitacije²⁵. Na ovaj način dobiva staklene ploče jednake debljine i ravnih površina. Ovako dobiveno staklo ušlo je u opću upotrebu u svim granama industrije i danas je prisutno u svakom domu.

²³ Ibid.

²⁴ [https://en.wikipedia.org/wiki/Favrile glass](https://en.wikipedia.org/wiki/Favrile_glass) 24.8.2016.

²⁵ www.pilkington.com 24.8.2016.

1.2 Tehnika izrade vitraja

Tehnika izrade vitraja bila je već ustaljena u Europi do početka gradnje velikih gotičkih katedrala o čemu nam svjedoči *Diversarium Artium Schedula* već spomenutog Teofila iz 12. st. Ovaj redovnik donosi nam opis cijeloga procesa izrade vitraja, kao i izrade peći, samoga stakla i olovnih profila²⁶. Nacrt se radio na izbijeljenom drvenom stolu, a jedini poznati pigment za slikanje bio je crni, dok je sam proces ostao nepromijenjen, a razlike jedino u materijalu i alatima.

Prvo se pristupa izradi nacrtu koji je zadan dimenzijama otvora, smještajem u prostoru i kutom gledanja, kretanjem i kvalitetom svjetlosti, praktičnim znanjem o staklu i estetskim mjerilima. Potrebno je uzeti u obzir samu narav vitraja kao umjetnosti svjetlosti i boje te linija definiranih olovom pri čemu je važno napomenuti da olovo prekriva rubni dio stakla, a također i činjenicu da jaka direktna svjetlost vizualno stanjuje linije olova²⁷. Dizajn se zatim prenosi na karton u mjerilu 1:1²⁸.

Nakon izbora stakla odgovarajuće boje i teksture, pristupa se rezanju²⁹. U srednjem vijeku staklo su rezali vrelim željezom što je bilo zahtjevno i neprecizno te ostavljalo neravne i nazubljene rubove koje je trebalo naknadno izravnati specijalnim kliještima (grozing iron). Od 16. stoljeća koristi se dijamant, a danas noževi s kotačićima od čelika³⁰. Nož se skliže po staklu i potrebno je dosta vježbe i iskustva kako bi se staklo precizno izrezalo, posebno kod nepravilnih oblika. Zakrivljene linije potrebno je nakon rezanja iskucati s donje strane kako bi staklo napuklo da se može razdvojiti. Kod rezanja polukruga treba nožem rezati niz koncentričnih polukrugova unutar željenoga, iskucati, te odvajati dio po dio³¹. Pri tome se koriste staklarska kliješta s plosnatim

²⁶ Mollica, 1973: 147.

²⁷ Divine&Blachford, 1972:13-14.

²⁸ Ibid, 17-22.

²⁹ Mollica, 1973:11-19, Duncan, 1975:83-98, Divine&Blachford, 1972:26-37.

³⁰ Ribka, 1994:16.

³¹ Divine&Blachford, 1972:34.

hvatištem koja treba postaviti tik uz liniju pucanja i saviti prema dolje. Prilikom rezanja ne smije se zaboraviti uzeti u obzir debljina jezgre olova između dva komada stakla.

Kako bi se dobila čitava slika na svjetlu, komadi stakla prenose se na veliku površinu čistog prozirnog stakla ispod kojega se postavlja nacrt, a komadi pričvršćuju otopljenim voskom na rubovima ostavljajući među sobom male razmake za širinu olova. Kada su svi komadi zaljepljeni, staklo se može podići na štafelaj ili stalak i postaviti nasuprot prozoru ili nekom drugom izvoru svjetlosti³².

Prije slikanja dvoslojno staklo se tretira fluorovodičnom kiselinom³³. Ovaj postupak zahtijeva veliki oprez i zaštitu, a radi se na zraku ili u ventiliranom prostoru. Dijelovi stakla koji se ne skidaju, odnosno zadržavaju boju, prekrivaju se voskom. Staklo se uranja u kiselinu koja nagriza nezaštićeno staklo. Vrijeme skidanja slojeva različitih boja je različito, a ovisi i o dubini boje koju želimo skinuti. Fluorovodična kiselina otkrivena je u 19. st., a prije tog vremena boja se skidala mehanički, kremenom ili kamenom u prahu³⁴. Ovako tretirano staklo može se naknadno oslikavati.

Za slikanje na staklu potrebna je osvijetljena pozadina. Slikati se može direktno na štafelaju ili staklu osvijetljenim prirodnim dnevnim svjetlom ili na svijetlećem stolu s ugrađenim lampama. Slikanje na stolu omogućava direktno praćenje linija s nacrt, ali nedostatak je što se pod umjetnom rasvjetom boja mijenja. Nekada su se radili stolovi sa staklenom površinom ispod koje se postavljalo zakošeno zrcalo koje odbija prirodnu svjetlost i reflektira je na površinu stola³⁵. Prva boja koja se koristila za oslikavanje bila je mješavina fino mljevenog stakla i željeznog ili bakarnog oksida pa je tako bila limitirana na crnu ili smeđu³⁶, a koristila se za izvlačenje linija i sjenčanje. Pigment se miješa s vodom i potrebno ga je zapeći kako bi se trajno zadržao na staklu. U boju se može dodati par zrna gumiarabike koja učvršćava boju da se ne skida tijekom rada, no

³² Ibid, 38-43.

³³ Ibid, 79-82.

³⁴ Morris, 1995:20.

³⁵ Divine&Blachford, 1972:28-29.

³⁶ Spring, 1997:20.

nije pogodna za sjenčanje i meke prijelaze jer se teško skida kistom. Linije se izvlače tankim kistom s izrazito dugim dlakama koje dulje zadržavaju vlažnost, a matiranje širokom četkom od duge jazavčeve dlake. Sjenčanje je većinom potrebno u više slojeva i svaki sloj se ponovo peče. Kistovi i četke s čvrstom kraćom dlakom služe za četkanje pigmenta, točkanje ili izradu drugog efekta³⁷.

Otopina srebrnog nitrata poznata je od početka 14. st. pod imenom *silver stain*, a daje žute boje u rasponu od blijede limun žute do narančaste³⁸ ovisno o debljini premaza, temperaturi pečenja i vrsti stakla. Koristi se i za zelene na plavom staklu. Nanosi se četkom na donju stranu stakla, nakon sjenčanja, jer se peče na nižoj temperaturi³⁹. Ova boja pečenjem prodire u staklo i ne zadržava se samo na površini.⁴⁰

Površina na kojoj se peče staklo mora biti potpuno ravna kako bi se izbjegla iskrivljenja stakla. Posipa se fino mljevenim gipsom kako se staklo ne bi zalijepilo na temperaturi između 600 i 700°C. Oslikana površina se tali, omekšava i dozvoljava da se boja stopi sa staklom. Kako se hladi, boja se fuzionira. Postoje razlike među proizvođačima, no većina se danas konturnih boja peče na 650°C, boja za matiranje na 620-640°C, a *silver stain* na 580°C⁴¹.

Za spajanje stakala u jednu cjelinu tradicionalno se koristi olovo. Olovo je dovoljno jako da izdrži težinu i pritisak samog stakla, te dovoljno elastično da izdrži pomake uzrokovane vjetrom i promjenama temperature. Meko je i podatno, lako se reže i prilagođava željenom obliku⁴². Koriste se olovne trake H profila u koje se s obje strane umeće po komad stakla. Kako bi idealno podržavali određeno staklo, olovni profili proizvode se u različitim oblicima i veličinama, odnosno širinama, okrugli ili plosnati, različite visine i debljine jezgre. Za rubno staklo koristi se olovo U profila.⁴³

³⁷ Divine&Blachford, 1972:68-70.

³⁸ Spring, 1997:20.

³⁹ Mollica, 1973:73.

⁴⁰ Divine&Blachford, 1972:84-86.

⁴¹ Morris, 1995:21.

⁴² Ibid.

⁴³ Mollica, 1973:80, Duncan, 1975:59-66.

Prije rada, olovo se izvlači kako bi dobilo na čvrstoći i zadržalo čistu liniju. U radu s olovom⁴⁴ koristi se nož za rezanje olova ili skalpel, tzv. *stopping knife* s tupim plosnatim i zakošenim zaobljenim vrhom za formiranje olova oko stakla, za spuštanje, proširivanje ili potiskivanje olova, zatim kliješta za izvlačenje olova, čekić i čavle za potkivanje kojima se u tijeku rada privremeno fiksiraju dovršeni dijelovi (ovi čavli dovoljno su čvrsti, a širokog i plosnatog ruba kako ne bi oštetili olovo)⁴⁵.

Olovo se na spojevima spaja lemljenjem s obje strane, no prije toga potrebno je žičanom četkom odstraniti nečistoće nastale oksidacijom te spojeve premazati voskom⁴⁶. Za lemljenje koristi se lem sa što nižom točkom taljenja od točke taljenja metala koji treba spojiti, znači sa što većim udjelom kositra. Obično se koristi lem sa 60% kositra i 40% olova.⁴⁷

Završni postupak je kitanje (engl. cementing) kojim se vitraj učvršćuje i čini vodonepropusnim. Prvo se izradi smjesa od četiri mjere fino mljevenog kalcita (krede), dvije mjere gipsa, jedne mjere lanenog ulja, jedne i pol mjere terpentina uz dodatak crnog pigmenta.⁴⁸ Ovo je osnovni recept, no mjere i sastojci variraju od radionice do radionice⁴⁹. Smjesa kita se s obje strane nanosi između olova i stakla i utrljava kružnim pokretima kako bi se popunili svi utori. Zatim se posipa kredom i ostavi na kratko da se upije. Ostatak se utrljava mekom krpom i čisti drvenim štapićem i mekom četkom. Rezultat je očišćen vitraj, čvrst i zaštićen od kiše koji istovremeno dobiva dozu elastičnosti te zatamnjeno olovo. Završeni vitraj ostavlja se nekoliko dana da se osuši i stvrdne prije montaže. Danas se vitraji većinom ugrađuju u metalne okvire, dok su se prije koristili drveni okviri, ali najčešće su se polagali direktno u kameni okvir prozora. Veliki vitraji sastoje se od više panela, nikada većih ni težih nego ih jedan čovjek može podići, a radi lakšeg rukovanja i transporta. Paneli se postavljaju jedan po jedan u prozorski okvir razdijeljen željeznim prečkama

⁴⁴ Divine&Blachford, 1972:44-48.

⁴⁵ Mollica, 1973:39, Duncan, 1975:46.

⁴⁶ Duncan, 1975:77.

⁴⁷ Ibid,75.

⁴⁸ Mollica, 1973:57.

⁴⁹ Divine&Blachford, 1972:62-63.

ugrađenima na odgovarajuće razmake. Paneli se dodatno učvršćuju vjetrobranskim šipkama koje podržava bakrena žica zalemljena za olovo. Na taj način sprečavaju se savijanja uslijed naleta vjetra kao i iskrivljavanja vitraja uslijed vlastite težine i stvaranja tzv. trbuha⁵⁰. Na kraju se vitraj fiksira u kameni okvir smjesom cementa, pijeska i vode u omjeru 1:3 uz odstupanja ovisno o boji kamena.

⁵⁰ Duncan, 1975:143-144.

1.3 Povijesni pregled oblikovanja vitraja

Nije poznato, no vjerojatno je da izum i upotreba olovnih profila potječe iz Bizanta. Prvo sigurno postojanje vitraja datira iz 7. st.. U sjeveroistočnoj Engleskoj pronađeni su ostaci figurativnog vitraja u Jarrowu izrađenih u periodu između 658. i 800. godine. U Njemačkoj u opatiji Lorsch pronađeni su fragmenti vitraja iz 9. ili 10. st.⁵¹. Najstariji do danas sačuvani vitraj potječe iz 11. st. (oko 1065. godine), a nalazi se u katedrali u Augsburgu.⁵² U doba romanike tehnika vitraja bila je već usavršena.

Prijelomni trenutak pada u prvu polovinu 12. st. kada opat Suger (1122-1151) započinje pregradnju opatijske crkve Saint-Denis pored Pariza i tako uvodi novi gotički stil u arhitekturu. Po dva velika otvora u kapelama deambulatorija ove crkve zatvorena su vitrajima u razdoblju od 1140. do 1144. godine⁵³, a na jednom od njih prikazan je i sam opat Suger kao donator⁵⁴. Ovdje su vitraji po prvi puta došli do izražaja u svom pravom značenju, a procvat i vrhunac doživjet će upravo u 12. i 13. st. što je odraz okolnosti da je do početka 14. st. samo u Francuskoj bila započeta gradnja oko 80 katedrala i 500 većih crkava⁵⁵ koje je trebalo ostakliti.

Upotreba šiljastog luka i križnorebrastog svoda omogućit će svođenje osnova različitih oblika, premošćivanje većih raspona i visina te rastvaranje zida. Bočni potisak svodova prenosi se na vanjske potporne lukove pa, za razliku od masivnosti i teških pregradnih zidova romaničke arhitekture, unutrašnjost gotičke katedrale djeluje lagano, a prostor cjelovito i povezano, ispunjen velikom količinom dnevne svjetlosti. Prozori zatvoreni vitrajima rasipaju jedinstvo dnevne svjetlosti u mnoštvo boja čije sjene dodatno dematerijaliziraju već olakšanu arhitekturu.

Svojim velikim otvorima gotička arhitektura ponudila je do tada nezamislivo velike površine za ostakljivanje i oslikavanje: rozete, serije prozora u glavnoj i pobočnim lađama te visoke prozore u

⁵¹ Dowley, 1990:7.

⁵² Spring, 1997:19.

⁵³ Erlande-Brandenburg, 1984:9.

⁵⁴ Morris, 1995:31-32.

⁵⁵ Ibid:33.

koru. Za motive uzimaju se biblijski prizori iz Starog i Novog zavjeta te prikazi svetaca i mučenika i tako vizualno komuniciraju kršćanski nauk u doba kada je većina ljudi bila nepismena, a mise služene na latinskom. U skladu sa srednjovjekovnom sklonošću za groteskno i zastrašujuće česti su prikazi Posljednjeg suda i pakla koji upozoravaju na opasnosti grijeha i važnost pobožnog života. Prikazi su se velikim dijelom oslanjali na minijature u iluminiranim rukopisima, a od ranog 13. st. Biblia Pauperum bila je izvor za elaborirane cikluse vitraja⁵⁶.

Srednji vijek cijenio je tradiciju i malo polagao na originalnost. Umjetnici su smatrani zanatlijama u službi crkve, a likovne umjetnosti svrstavane u zanate (*artes mechanicae*). Prvi majstori bili su redovnici, a tek kasnije laici. Na prva zabilježena imena majstora „vitrearius“ nailazimo tek u 13. st. Radionice su bile smještene uz velike katedrale što im je olakšavalo posao i omogućavalo stalni izvor prihoda.⁵⁷

U ono vrijeme za oslikavanje stakla bila je poznata jedino crna i smeđa boja na bazi željeznog oksida. Linije za detalje poput lica, kose ili draperije izvlačile su se kistom u gustom neprozirnom namazu. Za sjenčanje i matiranje, koje se koristilo za modulaciju prozirnosti, boja se nanosila u tankom sloju širokom četkom. Osim figurativnih, na ovaj način oslikani su i vitraji s ornamentalnim i vegetabilnim motivima. Ovakvi prozori od bijelog ili blijedog stakla sa crnim crtežom i sjenama, geometrijskog uzorka i tek sporadične uporabe boje uklopljene u dizajn nazivaju se *grisaille*⁵⁸. S obzirom da su ovakvi prozori svjetliji i jeftiniji ubrzo su ušli u širu upotrebu. Često se koriste i kao rubni okvir figurativnih vitraja. Njihov nastanak može se povezati sa zahtjevima Bernarda iz Clairveauxa, osnivača cistercitskog reda, koji je bio protivnik oslikavanja i ukrašavanja crkava, jer je smatrao da previše ukrasa u crkvama odvlači pažnju, ometa kontemplaciju i narušava simboliku crkve kao siromašne zajednice, što je 1134. godine rezultiralo zabranom upotrebe bojanog stakla i figurativnih vitraja u njihovim crkvama.⁵⁹

⁵⁶ Archer, 1994:6.

⁵⁷ Ibid:5.

⁵⁸ Spring, 1997:1.

⁵⁹ Morris, 1995:29.

Dizajn ranih gotičkih vitraja nasljeđuje geometrijsku shemu iz Saint-Denisa i smještaj scena u okrugle ili četvrtaste okvire s uobičajenim slijedom prizora od dolje prema gore i s lijeva na desno⁶⁰. Prevladavaju duboki tamni tonovi.

Najveći i najpoznatiji ciklus gotičkih vitraja nalazi se u katedrali u Chartresu, a obuhvaća 176 prozora od kojih je većina ugrađena između 1215. i 1240.⁶¹ Najstariji sačuvani dijelovi nastali su oko 1150. U 13. st. postavljene su tri velike rozete s pripadajućim prozorima ispod njih i programski usklađene sa skulpturama na portalima rađenima od 1200. do 1225. godine. Zapadna rozeta rađena je oko 1215⁶², a posvećena je prikazu Posljednjega suda s likom Krista kao suca u centru. Južna rozeta s temom Apokalipse ugrađena je oko 1224⁶³. Sjeverna rozeta s prikazima iz Staroga zavjeta kao prefiguracijom Novoga i likom Marije s djetetom Isusom u centru završen je 1231⁶⁴. Vertikalni prozori u bočnim brodovima završeni su oko 1210. godine.⁶⁵ Ranom 13. st pripadaju i vitraji u deambulatoriju sa scenama iz života mučenika i svetaca, znakovima zodijskih i mjeseci te likom Krista Kronokratora (vladar vremena, alfa i omega).⁶⁶

Vitraji katedrale u Bourgesu ugrađeni su između 1210. i 1215. godine.⁶⁷

U 13. st. centar se premješta u Pariz. Zapadna rozeta Notre-Dame završena je 1220. U novu katedralu ugrađeni su i dijelovi vitraja iz 12. st. skinuti sa stare crkve Sv. Marije prije rušenja.⁶⁸ Slijede vitraji Sainte-Chappelle građene 1242-48.⁶⁹

⁶⁰ Dillange, 1994:22.

⁶¹ Dowley, 1990:154.

⁶² Miller, 1994:12.

⁶³ Ibid:20.

⁶⁴ Ibid:16-17.

⁶⁵ Ibid:24.

⁶⁶ Ibid:31.

⁶⁷ Ball. 1991:4.

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ Dillange, 1994:7.

Najstariji sačuvani vitraj u Engleskoj nalazi se u katedrali u Yorku, a datiran je oko 1150.⁷⁰ U ovoj katedrali nalazi se i najveći i najpoznatiji grisaille The Five Sisters window izrađen oko 1253.⁷¹

Najveći ciklus figurativnih vitraja iz 12. st. sačuvan u Engleskoj nalazi se u katedrali u Canterburyju. Sjeverna rozeta datirana je 1178.⁷² Staklo je iz Francuske dovezao graditelj William iz Sensa pozvan da izvede pregradnju nakon požara 1174.⁷³

Vitraji katedrale u Lincolnu rađeni su 1220-tih.⁷⁴ Najstariji vitraji katedrale u Salisburyju građene 1220-1266. potječu pak iz 1240.,⁷⁵ dok je većina ugrađena 1270-80⁷⁶.

U Njemačkoj najznačajniji gotički vitraji nalaze se u Koelnu i Strassbourgu.

Poslije 13.st. građevinska djelatnost opada pa tako i potražnja za bojanim staklom. Primat u slikarstvu opet preuzima minijatura, no ona je sada pod utjecajem vitraja i kamene skulpture.

U 14. st. otkrivena je nova žuta boja na bazi srebrnog nitrata koja je omogućila veće komade stakla, manje linija olova, a također i dvije boje na istom komadu stakla. U uporabu ulazi i dvoslojno staklo, prvenstveno crveno. Boje više nisu tako duboke, vitraji postaju svjetliji, uvode se smeđe, zelene i ljubičaste. Na okvirima je čest ponavljajući uzorak heraldičkog motiva. Položaj umjetnika se poboljšava, osnivaju se prve gilde i ustanovljava institucija kraljevskog vitražera.⁷⁷

Nadalje, doba kasne gotike uvodi slobodniji i bogatiji dizajn, novu osjećajnost i humanizam pod utjecajem sv. Franje, izvijene elegantne oblike. U modu ulazi romboidno rezano staklo i grisaille. Prozori su veći, otvori viši i uži, a dekorativna shema postaje važnija od narativne.⁷⁸

⁷⁰ Morris, 1995:29.

⁷¹ Archer, 1994:7.

⁷² Dowley, 1990:155.

⁷³ Archer, 1994:4.

⁷⁴ Bennet, 1997:12.

⁷⁵ Spring, 1997:14.

⁷⁶ Ibid:3-18.

⁷⁷ Archer, 1994:12-13.

⁷⁸ Ibid:8-9.

Značajne promjene zbivaju se u 15. st. Perpendikularni stil kasne gotike dobro prezentira King's College u Cambridgeu, jednobrodna kapela s lepezastim svodom, otvorena prozorima u cijeloj visini zida. Prozori su horizontalno razdijeljeni na pola visine, a vertikalno uskim kamenim stupovima. Otvori su uski i vrlo izduženi. Ovaj problem umjetnik rješava tako da uzima u obzir samo horizontalnu podjelu, zanemarujući stupove i razvijajući sliku na cijelu širinu prozora. Vitraji su prozirniji, boje bljeđe, a rubni ornament uži.⁷⁹

Sve do 15. st. umjetnost vitraja bila je isključivo sakralna, a sada se vitraji počinju javljati i u privatnim kućama. U početku mjeseci u godini činili su se kao prikladna tema. Nakon otkrića tiska umjetnička dijela velikih majstora počela su se kopirati na staklo. Sve više pozornosti poklanjalo se slikanju, a zanemarivale linije olova ugrožavajući samu bit tehnike vitraja.⁸⁰

Polovinom 16. st. u Nizozemskoj su se pojavile emajl boje koje su se dobivale od mljevenog stakla u boji i ubrzo su se proširile po Europi. Slikalo se na čistom prozirnomo staklu poput uljanih boja, a vitraji su sastavljani od četvrtasto rezanih komada. Time je uz samu tehniku obezvrijeđena i osnovna kvaliteta i prozirnost stakla.⁸¹

Novi procvat dogodio se tek u 19. st. novim vrednovanjem srednjovjekovne umjetnosti i gotičke arhitekture. Veliki utjecaj izvršio je John Ruskin. Kao veliki protivnik industrijalizacije spas je vidio u obnovi srednjovjekovnih društvenih odnosa i oživljavanju zanatske tradicije. Njegov nasljedovatelj William Morris zalagao se za dignitet ljudskog rada i obnovu srednjovjekovnih tehnika umjetničkog obrta pa tako i vitraja. Da bi ostvario svoje ideje, osnovao je 1861. godine tvrtku Morris & Co. u kojoj je i sam djelovao kao dizajner te surađivao s preraphaelitima. Dante Gabriel Rossetti, Ford Maddox Brown i Edward Burne-Jones radili su nacрте za crkve, ali također nastojali i popularizirati vitraje za profane svrhe.⁸²

⁷⁹ Ibid:14,18.

⁸⁰ Ibid:15.

⁸¹ Ibid:22-23.

⁸² Duncan, 1975:16.

U Americi Louis Comfort Tiffany eksperimentira sa staklom i u suradnji s Johnom La Fargeom proizvodi novo opalescentno staklo nazvano Favrile⁸³. Koristi ga u svojim radovima i prilagođava tehniku. Izbacuje olovo kao pregrubo i uvodi bakar. Ova dekorativna umjetnost ubrzo postaje popularna i u Europi posredstvom Samuela Binga koji će 1895. godine u Parizu otvoriti La Maison de l' Art Nouveau gdje će, između ostaloga, prodavati i poznate Tiffanyjeve lampe⁸⁴.

U Škotskoj Charles Rennie Mackintosh dizajnira Willow Tea Room u Glasgowu⁸⁵. Oko 1915. godine apstrakcija će prodrijeti i u ovu granu umjetnosti. U tehnici vitraja okušali su se Georges Braque, Fernand Legger, Jean Cocteau, Georges Rouault, Henri Matisse, Marc Chagall i drugi.⁸⁶

Nakon Drugog svjetskog rata u razrušenoj Njemačkoj dolazi do velike obnove i nove pažnje usmjerene na vitraje. Radove Georga Meistermann, Wilhelma Buschulte i Ludwiga Schaffratha karakterizira grafička primjena linija olova i velike monokromne površine.⁸⁷

Novo vrednovanje boje i ornamenta, zanatske tradicije i humanističkih vrijednosti danas se očituju u individualističkom pristupu i iskušavanju novih tehnologija kao i novih mogućnosti materijala, tehnike i primjene.

⁸³ Morris,1995:61.

⁸⁴ Ibid:73.

⁸⁵ Ibid:75.

⁸⁶ Ibid:82-91,112.

⁸⁷ Ibid:107-111.

1.4 Konzervacija i restauracija vitraja

Corpus Vitrearum Medii Aevi (CVMA) je međunarodno udruženje za istraživanje i očuvanje srednjovjekovnih vitraja osnovano 1949. godine. Zbog znanstvenog pristupa i etičkih principa nositelj je primarnog ugleda i autoriteta u konzervaciji i restauraciji vitraja općenito. Međunarodna komisija CVMA za konzervaciju vitraja u suradnji s Komisijom za vitraje ICOMOS-a objavila je 1989. Vodič za konzervaciju i restauraciju vitraja (dorađen 2000. godine) u kojemu naglašava važnost istraživanja i dokumentiranja povijesti, funkcija, materijala i tehnika, prethodnih zahvata i sadašnjeg stanja te potreba preventivne konzervacije, in situ ili nakon skidanja, odnosno premještanja iz arhitektonskog konteksta, u smislu redovitog praćenja i kontrole stanja stakla i okruženja. Uz to kao zaštitu od mehaničkih i atmosferskih oštećenja i kondenzacije preporuča zaštitno ostakljivanje i dodatne zaštitne mreže.⁸⁸

Uz mehanička oštećenja uzroci propadanja vitraja mogu biti ekstremni vremenski uvjeti, vlaga, ultraljubičaste zrake, zagađenost zraka, naslage nečistoća, posebice biološkog porijekla poput izmeta golubova i šišmiša te mikroorganizama poput algi i plijesni. Tijekom dugotrajne izloženosti nepovoljnim uvjetima dolazi do oksidacije i korozije što može uzrokovati uočljiva oštećenja stakla, boje, olova i okvira. Olovo se širi i steže uslijed toplinskih oscilacija što dovodi do zamora materijala. Korozija dodatno pospješuje pucanje olova i lemljenih spojeva. Slomljeni i korodirani okviri i prečke izazivaju daljnje štete. Staklo može biti razbijeno, popucalo, nagriženo, potamnjelo, zamućeno, neprozirno, obloženo algama i mahovinom, dok se boja ljušti i propada. Elektronskim mikroskopom vidljivi spojevi pokazuju da se na površini stakla nakupljaju silikatne molekule koje postaju tvrđe i kemijski stabilnije od stakla. Ispresijecane sićušnim pukotinama u koje ulazi voda, pogoduju stvaranju singenita i gipsa u obliku neprozirnih kristala, koji se šire i nagrizzaju površinu stakla, što uzrokuje zatamnjenje stakla i ljuštenje boje. Oksidacijom metala, posebice mangana, staklo postaje smeđe i neprozirno.⁸⁹

Utvrđivanje stanja stakla, boje, olova i okvira te fotografiranje prozora in situ, u punoj veličini, kao i pojedinačnih panela i posebno oštećenih dijelova, prvi je korak u postupku restauracije vitraja i preduvjet za izradu dokumentacije i izvještaja s procjenom troškova, materijala i vremena potrebnog za izvedbu, kao i utvrđivanja potrebe podizanja skele odgovarajuće veličine.⁹⁰

Prije demontaže treba obratiti pozornost na iskidano olovo i lemljene spojeve, razbijeno i popucalo staklo, koje bi se moglo raspasti ili ispasti iz ležišta, i čvrstoću boje, kako bi se spriječile moguće štete prilikom skidanja vitraja i prijevoza u radionicu. Staklo se osigurava

⁸⁸ www.gproxx.com/http://www.cvma.uk/conserv/guidelines.html 15.6.2016.

⁸⁹ www.gproxx.com/http://www.cvma.uk/conserv/rauch.html 15.6.2016.

⁹⁰ Gibson, 1992:10-14.

samoljepivom trakom isključivo na neoslikanoj poledini stakla. Pojedinačne panele potrebno je označiti standardnim oznakama. Sustav numeriranja Corpus Vitrearum⁹¹ jednostavan je i univerzalan za primjenu, a restauratoru omogućuje da u svakom trenutku zna točnu poziciju pojedinačnog komada stakla na svakom prozoru u crkvi.

Nakon skidanja cementa uzimaju se mjere pojedinačnih otvora u odnosu 1:1 prema kojima će se rezati zamjensko staklo, a posebno će biti od koristi kod panela nepravilnih oblika kao i onih oštećenih kojima su granice izgubljene jer je rubno olovo ili staklo razbijeno ili nedostaje.

U radionici paneli se postavljaju na svjetleći stol i fotografiraju dva puta, s pozadinskim izvorom svjetlosti i bez njega. Fotografije snimljene bez osvjetljenja daju uvid u stanje olova i boje te linija i načina slikanja. Posebno se fotografiraju oštećeni dijelovi i raniji zahvati.

Prije rastavljanja uzima se obris olovnih profila u dva primjerka (engl. rubbing)⁹² u tehnici frotaža. Preko panela postavlja se papir i trlja masnom bojom. Na taj način otkriva se trag olova i dobiva točni oblik i pozicija pojedinačnog komada stakla. Također se označavaju točke na kojima su bile zalemljene žice za vjetrobranske šipke, a pokazuju visinu utora na prozorskom okviru u koje se šipke polažu. Jedan primjerak ovako dobivenog nacrtu služi za označavanje i dokumentiranje svih vrsta oštećenja, dijelova koji nedostaju, prethodnih restauracija, umetanja stakala s drugih prozora koji odudaraju od dizajna i načini tretiranja svakog oštećenja. Tijekom rada služi za odlaganje očišćenog i tretiranog stakla, a nakon završetka pohranjuje se u arhivu. Na radni primjerak odlaže se još neočišćeno staklo, a kasnije služi kao predložak prilikom ponovnog stavljanja u olovo.

Rezanje olova, rastavljanje i vađenje stakla iz olovnih profila zahtjeva veliki oprez kako ne bi došlo do naknadnih oštećenja. Cementna žbuka kojom su paneli bili učvršćeni u kamene okvire često prelazi rubove olova i naslanja se na staklo. Olovo i kit gube elastičnost uslijed starosti i vremenskih utjecaja te postaju tvrdi i oštri, a također i nestručni prethodni zahvati mogu izazvati poteškoće (npr. dvostruko olovo duplo izlemljeno koje se ne da saviti).

Prije čišćenja dobro je još jednom provjeriti stanje stakla i boje. Gdje je god moguće, preporuča se čišćenje čistom vodom i vatom. Za kemijsko i mehaničko čišćenje tvrdokornih naslaga kod načeto stakla i nepostojanih boja koriste se brojne otopine i paste različitih kemijskih sastava i jačine, od blagih do ultra agresivnih, posebne četke i abrazivna oprema, čelična vuna, brusni papir, skalpeli. Kod ovakvih pristupa uvijek postoji opasnost dodatne štete, što treba uzeti u obzir i dobro odvagati odluku.⁹³

⁹¹ Ibid.

⁹² Ibid.

⁹³ www.gproxx.com/http://www.cvma.ac.uk/conserv/cleaning.html 17.6.2016.

Nakon čišćenja pristupa se restauraciji pri čemu vrijedi osnovno pravilo očuvanja što više originalnog stakla. Danas cilj nije više obnova prvobitnog sjaja, nego prvenstveno zaštita od daljnjeg propadanja. Za lijepljenje slomljenog stakla koriste se različite vrste epoksidnih i akrilnih smola, silikoni i samoljepive folije, a za površinsku stabilizaciju boje većinom vosak i akrilne smole.⁹⁴

U slučaju manjeg broja ravnih linija pucanja najčešće se koristi bakrena folija, jer je njena primjena jednostavna, jeftinija i brža, a rezultat čvrst spoj i tanka linija, još manje izražena na visini i pod svjetlom. Folija se lijepi duž linija pucanja oba (ili više) komada stakla i lemi s obje strane, što podrazumijeva primjenu visoke temperature i mogućnost dodatnog pucanja stakla. Prednost je bakrene folije što se po potrebi može lako skinuti i zamijeniti.⁹⁵

Silikonski spoj otporan je na visoke temperature, UV zrake i vlagu, lako zamjenjiv, jeftin i gotovo proziran, ali lako uočljiv zbog različitog loma svjetlosti i najmanje čvrst. Zbog fleksibilnosti poželjan je prvenstveno na mjestima gdje je prozor izložen stalnim vibracijama, jakom vjetru i slično.⁹⁶

Epoksidna ljepila su skupa i podložna promjenama pod utjecajem UV zračenja, ali daju čvrst, trajan i gotovo nevidljivi spoj. Nezamjenjiva su u slučaju napuknuća stakla, kao i krivudavih puknuća uzrokovanih požarom (npr. južna rozeta katedrale u Yorku stradala u požaru 1984).⁹⁷ Umjetne smole nisu zamjenjive i lako požute, u većem ili manjem obimu, pod utjecajem UV zraka. Danas je na tržištu dostupan veliki izbor i zato je važan pravi odabir, koji je potrebno testirati prije korištenja na originalnom staklu.⁹⁸

Stručnjaci iz British Museuma preporučuju Hxtal NYL-1, dvokomponentnu epoksidnu smolu niskog viskoziteta i postojane boje koja se miješa s učvršćivačemu omjeru 3:1. Pipete za mjerenje dostupne su s proizvodom, no s obzirom na prilično visoku cijenu i nisku gramažu koju treba mjeriti, najbolje se koristiti apotekarskom vagom. Ljepilo brzo prodire u pukotine, a višak se lako odstranjuje acetonom. Epoksidnim ljepilom moguće je učvrstiti i tek napuklo staklo, ali i popuniti manje površine koje nedostaju. Za veći viskozitet dovoljno je umiješati ljepilo nekoliko sati unaprijed i naknadno oslikati nakon sušenja. Moguće je i boju umiješati direktno u smolu, no rezultat je uvijek upitan. Ovo ljepilo polako se steže te je potrebno 7-14 dana na sobnoj

⁹⁴ www.gproxx.com/http://www.cvma.ac.uk/conserv/conservation.html 17.6.2016.

⁹⁵ Wayback.archive.org/web/20070115100255/http://cr.nps.gov/hps/tps/briefs/brief33.htm#SELECTED READING LIST 20.9.2015.

⁹⁶ Ibid.

⁹⁷ Gibson, 1992:11-14.

⁹⁸ www.gproxx.com/http://www.cvma.ac.uk/conserv/conservation.html 17.6.2016.

temperaturi (23-30°C). Veća temperatura ubrzala bi proces, ali i uzrokovala određeni stupanj žutila.⁹⁹

Radi dodatnog učvršćenja mnogostruko ispucalo i zalijepljeno staklo stavlja se u „sendvič“ između dva komada čistog stakla rezanih na identičnu mjeru i na rubovima zatvara silikonom. Prilikom ponovnog sastavljanja vitraja bit će potrebno široko olovo ekstra visoke jezgre.¹⁰⁰

U slučaju da je boja nepostojana, labavih linija ili skinuta, ponovno oslikavanje moguće je direktno na originalnom staklu, što je uvijek riskantno, jer ponovnim pečenjem može doći do promjene boje samoga stakla i pucanja, ili na tankom dvomilimetarskom staklu za restauraciju, koje će se ugraditi iza originalnog stakla.

Kod velikih rupa ili čitavih dijelova koji nedostaju potrebno je napraviti rekonstrukciju u originalnom stilu. Pri tome će od pomoći biti fotografije i video zapisi izvornog stanja, ako postoje, sačuvano staklo, ostali prozori u crkvi koji omogućavaju komparaciju, drugi radovi iste radionice ili perioda i stila. Radionice pri velikim katedralama posjeduju vlastite „banke“ stakala s oštećenih prozora tijekom vremena. Ako je moguće pronaći odgovarajuće staklo u „banci“, ono će zamijeniti oštećeno. U protivnom treba oslikati nedostajući dio.¹⁰¹ Novooslikani komadi stakla označavaju se inicijalima i godinom restauracije uz rub koji pokriva olovo. Rubno staklo često je posebno oštećeno. U tom slučaju prilikom rezanja novog stakla koristi se predložak uzet u mjeri 1:1. Sve zamijenjeno oštećeno staklo pohranjuje se u arhivu radionice.

Paneli se ponovno sastavljaju olovnim profilima koji se na sastavima leme s obje strane i čine čvrstim i vodonepropusnim utrljavanjem kita između olova i stakla. Nakon sušenja dugo će zadržati određenu količinu fleksibilnosti i apsorbirati vibracije. Kit se pravi od krede, gipsa, terpentina i lanenog ulja, a na tržištu postoje i gotovi proizvodi.¹⁰²

Prije ponovne ugradnje vitraja paneli se fotografiraju na isti način kao i prije restauracije. U radionici se još na kraju leme komadi bakrene žice ili plosnatog olova za olovni profil vitraja na visini evidentiranoj na nacrtu, a služe za podržavanje vjetrobranskih šipki koje dodatno fiksiraju panele u mjestu, podržavaju dio težine vitraja i sprečavaju izvijanja.

Najstariji vid dodatne vanjske zaštite je postavljanje zaštitne mreže nakon ugradnje vitraja što se danas nastoji izbjeći iz estetskih razloga. Vanjsko zaštitno staklo počelo se koristiti u novije vrijeme. Vodič za konzervaciju i restauraciju vitraja CVMA preporuča zaštitno ostakljivanje kao prevenciju protiv mehaničkih i atmosferskih oštećenja i kondenzacije i vanjsku mrežu kao dodatnu zaštitu od mehaničkih oštećenja s ciljem smanjenja ili čak otklanjanja potreba

⁹⁹ Fischer, 1992:6-9.

¹⁰⁰ Gibson, 1992:10-14.

¹⁰¹ Ibid.

¹⁰² Ibid.

konzervacije i restauracije. Napominje se da je svaki prozor jedinstven po specifičnim uvjetima u kojima se nalazi što treba uzeti u obzir prilikom odabira zaštitnog sistema.¹⁰³

Četiri su tipa zaštitnog ustakljivanja: neventilirano, ventilirano izvana, ventilirano iznutra i kombinirano.¹⁰⁴

Neventilirano ustakljivanje je ustakljivanje s potpuno zatvorenim međuprostorom između originalnog vitraja i zaštitnog stakla.

Kod ustakljivanja ventiliranog izvana vitraj ostaje u originalnom ležištu, a zaštitno staklo postavlja se na potporni sistem s razmakom otprilike 4-7,5 cm i otvorima iznad i ispod, visine otprilike 1-5 cm, koji omogućavaju cirkuliranje zraka, ali i dozvoljavaju ulazak nečistoća i kiše u međuprostor.

Kod ustakljivanja ventiliranog iznutra zaštitno staklo postavlja se u originalno ležište vitraja, a vitraj, izotermički ustakljen, pomiče prema unutra, što također iziskuje izgradnju potpornog sistema. Na ovaj način vitraj je zaštićen od vlage, s jednakim klimatskim uvjetima na vanjskoj i unutrašnjoj strani originalnog stakla. Prozor je potpuno zatvoren izvana, a ventiliran iznutra, čime je spriječena kondenzacija i zaštitnog stakla.

Kombinirano ustakljivanje zahtjeva pomicanje vitraja prema unutra, a zaštitnog stakla prema van. Otvori se ostavljaju s gornje strane iznutra i s donje strane izvana. U međuprostoru se miješaju vanjski i unutrašnji zrak.

Provedena istraživanja i mjerenja predočila su veći ili manji stupanj zaštite za svaki od ventiliranih sustava, dok se neventilirani pokazao potpuno neučinkovit s tendencijom povećane kondenzacije i korozije.

Ustakljivanje s unutrašnjim ventiliranjem dalo je najbolje rezultate, posebno u grijanim crkvama, s obzirom da u ovom slučaju kondenzacija ovisi o relativnoj vlažnosti unutar crkve i međuprostora. Vanjski ventilirano zaštitno staklo pokazalo se kao najlošije zbog kondenzacije na originalnom staklu, iako je na zaštitnom mjerena najmanja kondenzacija. Najvažniji doprinos unutarnje ventiliranog i kombiniranog ustakljivanja je suhoća originalnog stakla, premda još uvijek pokazuju određeni stupanj kondenzacije na unutrašnjoj strani zaštitnog stakla.¹⁰⁵

Ni jedan od ovih vidova zaštite nije idealan niti može spriječiti kondenzaciju u potpunosti. Da bi vanjsko zaštitno staklo bilo djelotvorno, neophodno je izgraditi potporni sistem i omogućiti ventilaciju međuprostora između originalnog i zaštitnog stakla. Važno je naglasiti potrebu redovitog praćenja stanja i rada na poboljšanju metoda zaštite.

¹⁰³ www.gproxx.com/http://www.cvma.ac.uk/conserv/guidelines.html 15.6.2016

¹⁰⁴ www.gproxx.com/http://www.cvma.uk/conserv/glazing.html 18.6.2016.

¹⁰⁵ Ibid.

Ventilirani zaštitni sistemi nastoje stvoriti muzejske uvjete in situ kako bi se originali održali u arhitektonskom kontekstu. Tako javnost ne bi ostala zakinuta i izbjeglo bi se premještanje vitraja koje je uvijek riskantno zbog mogućih dodatnih oštećenja. U slučaju premještanja u muzej (npr. York) u crkvi se postavlja replika.¹⁰⁶

Danas se potreba zaštite stavlja ispred estetskog pitanja. Ono se ipak pokušalo riješiti postavljanjem vanjskog vitraja od čistog prozirnog stakla koji slijedi linije olova originalnog vitraja (York, Canterbury)¹⁰⁷, no rezultat se pokazao nezadovoljavajućim s obzirom da olovo zaštitnog vitraja baca sjene na original.

¹⁰⁶ Ibid.

¹⁰⁷ Gibson, 1992:10-14.

2. Vitraji osječke konkatedrale

2.1 Osijek krajem 19. stoljeća i gradnja nove župne crkve Svetih Petra i Pavla

Povoljan geografski i prometni položaj razlog je ranog naseljavanja osječkog područja te uspostave gradskog tipa naselja već u rimsko doba. Počeci kršćanstva sežu u 1. st. kada je papa Klement I Rimski (91-100), treći Petrov nasljednik, propovijedao u Mursi i tu utemeljio biskupiju kako navodi solinski biskup Hesihija u 6.st.¹⁰⁸ Polovinom 4.st. biskupija se spominje zbog arijanizma koji je širio tadašnji i jedini poznati biskup Murse, Valens (335-378). Iz toga doba spominje se Bazilika mučenika (351. god) čije ruševine je krajem 18.st. opisao Matija Petar Katančić.¹⁰⁹ Krajem 4. st. Mursu su uništili Zapadni Goti i proći će nekoliko stoljeća prije trajnog naseljavanja Slavena i prvih pokrštavanja za koja su vršili franački misionari iz Akvileje. Nova crkvena organizacija bit će moguća tek nakon pokrštavanja Mađara i uspostave Hrvatsko-Ugarskog kraljevstva.

Ime Osijek (u mađarskom obliku Ezek) javlja se prvi puta 1196. godine u ispravi hrvatsko-ugarskog kralja Emerika koji je cistercitskoj opatiji Cikador u Szeku kod Bataszeka potvrdio pravo ubiranja placarine i skelarine za prijelaz preko Drave kod Osijeka¹¹⁰ što označava Osijek kao važno trgovište i prometno središte.

Župa i župna crkva Svetog Trojstva spominje se prvi puta tek 1332. godine. Crkva, vjerojatno romanička, stajala je na mjestu današnje crkve Svetog Mihovila. Župa je bila u sastavu osuvačkog arhiđakonata i pripadala je biskupiji u Pečuhu.¹¹¹

¹⁰⁸ Bulat, 1987:16

¹⁰⁹ Bulat, ibid.:18

¹¹⁰ Mažuran, 1987:21

¹¹¹ Mažuran, ibid:21

Kršćanski život u gradu prekinut će turska okupacija 1526. Nakon oslobođenja 1687. novopridošli redovi isusovaca, franjevac i kapucina provode kršćansku obnovu. Uspostavljena je župa Svetog Mihovila u Tvrđi i dvije područne župe u Gornjem i Donjem gradu koje se uskoro odvajaju. U Tvrđi se gradi franjevački samostan (1699-1705, kasnije dograđivan) i crkva Svetog Križa (1709-1732) te nova župna crkva posvećena Svetom Mihaelu Arhanđelu (1725-1742). U Donjem gradu gradi se župna crkva Preslavnog Imena Marijina (1733-1743) te crkvice Snježne Gospe i Svetog Roka (1744). U Gornjem gradu kapucini podižu samostan 1710. godine i crkvu Svetog Jakova 1727. Gradi se župna crkva Svetih Petra i Pavla 1738, crkve Svetog Roka 1739. i Svete Ane 1769. Do 1776. Osijek pripada Ostrogonskoj nadbiskupiji, a od tada Bosansko-đakovačkoj.¹¹²

Osječki Gornji grad postaje zasebna općina 1702. godine. Od 1745. Osijek je središte Virovitičke županije pa postaje administrativno i upravno središte. Ujedinjenjem triju gradskih općina, Tvrđe, Gornjeg grada i Donjeg grada 2. 12. 1786. otvorila se mogućnost podnošenja zahtjeva za dobivanjem statusa slobodnog kraljevskog grada koji bi omogućio bolje uvjete života i rada i bolju organizaciju društvenih odnosa. Ovaj novi status grad je dočeka tek 1809. godine nakon čega počinje nagli gospodarski razvoj i jačanje trgovine, prometa, obrta i industrije te rast broja stanovnika. Željeznička pruga uvodi se 1870, a 1884. gradi se željeznički most. Iste godine uveden je i konjski tramvaj. U drugoj polovici 19. stoljeća Osijek broji 17247 stanovnika (popis 1869.), ne puno manje od Zagreba (19857).¹¹³ Narednih desetljeća situacija će se znatno promijeniti uslijed krize i promijenjenih prometnih uvjeta.

U Županijskoj ulici koja vodi do župne crkve i glavnog trga sagrađene su zgrade županije, kazališta i sinagoge te niz historicističkih jednokatnica, a na trgu palača Norman-Prandau.

U ovakvim novim uvjetima stara barokna crkva koja je mogla primiti tek oko 800-1000 vjernika¹¹⁴ postaje „premalena za katoličko pučanstvo od 10000 duša.“¹¹⁵ i estetski nedostatna za novo reprezentativno središte grada. Ovo stajalište podupirao je i biskup Josip Juraj Strossmayer, rođen u Osijeku te i sam kršten u gornjogradskoj župnoj crkvi. Pišući o novosagrađenoj

¹¹² Srakić, 2008:5-6.

¹¹³ Kerže, 1995:8

¹¹⁴ Kerže, ibid.:9

¹¹⁵ Povijest gradnje nove župne crkve u gornjem Osijeku, 1900:24.

gornjogradskoj crkvi u biskupijskom Glasniku 28/1900. Alojzije Vincetić kao važniji motiv gradnje od tjesnoće stare crkve navodi zasluge biskupa Strossmayera i njegove katedrale koja je svojim ukusom i ljepotom utjecala na gradnje crkava u dijecezi.¹¹⁶

O gradnji nove župne crkve počinje se razmišljati 1866.

Sam Strossmayer pisao je u dva navrata (1866. i 1869) Namjesničkom vijeću u Zagrebu o potrebi gradnje nove župne crkve u Osijeku¹¹⁷ na što Kraljevsko namjesničko vijeće reagira 8. 6. 1866. i poziva Gradsko poglavarstvo da povede „komisionalnu raspravu glede gradnje crkve, a k tomu da osnovu i proračun sastavi“ te 31. 8. 1869. da odgovori na prvi nalog u roku od 6 tjedana. U odgovoru Gradskog poglavarstva 22. 9. 1869. piše da gradnja nove crkve nije neophodna niti moguća s postojećom glavnicom od 67000 ft.¹¹⁸

Da je biskup bio nezadovoljan ovakvim stavom i uložio svoj utjecaj na rješavanje ovoga pitanja, dolazi do vidjela kada Biskupski ordinarijat u Đakovu 19. 10. 1870. apelira na Gradsko poglavarstvo da donese odluku o gradnji, a Kraljevska zemaljska vlada poziva poglavarstvo 9. 11. 1870. da pronade način za financiranje. Do 17. 12. 1870. bio je ustrojen Odbor za gradnju crkve čija je primarna zadaća bila izrada financijskog plana kako bi se osigurala sredstva u minimalnom iznosu od 300000 ft.¹¹⁹ Ovaj iznos glavnica je dosegla tek 1890. kada je na izvanrednoj sjednici odbora 14.6. zaključeno da se raspiše natječaj za nacрте i gradnja počne čim glavnica dosegne 400000 ft. Odlučeno je da se gradi u gotičkom stilu u kombinaciji opeke i kamena (Rohbau).¹²⁰

U pismu župniku Josipu Horvatu od 18. prosinca 1890, Strossmayer postavlja svoje zahtjeve:

¹¹⁶ Vincetić. 1900:77-82.

¹¹⁷ Damjanović, 2005:11-37

¹¹⁸ Povijest gradnje nove župne crkve u gornjem Osijeku, 1900:24.

¹¹⁹ Ibid:25.

¹²⁰ Ibid:29.

„1. Nova ta crkva mora imati tri ladje tako, da o jednoj ladji nije ni sanjati, jer tako monumentalna sgrada bila bi sa jednom ladjom upravo smiešna. Istina glavna ladja mora biti za dva puta širja od pobočnih ladja t.j. svaka pobočna ladja je tek za polovicu glavne ladje široka.

2. Stara se crkva imade sasvim porušiti, da tako simetričnom smještenju nove crkve, koja u sredini crkvenoga prostora imade doći, ni najmanje ne smeta. Jerbo ako bi se stare crkve ma najmanji dio za medjutomno bogoslužje sačuvalo, to bi se nova crkva mnogo više natrag prema parohiji zidati morala, čime bi se ljepota okolišnoga prostora pokvarila, a da se ni nespominje suvišni trošak..“ itd. Napominje važnost simetrije, odnosno proporcija, i izbora stila (predlaže gotički, „a nipošto renaissance“ jer renesansa nije za crkve). Na kraju napominje da se ništa ne smije raditi bez odobrenja Biskupskog ordinarijata.¹²¹

Da je biskup Strossmayer imao viziju kako bi nova župna crkva u Osijeku trebala izgledati, napominje D. Damjanović u svom radu Biskup Josip Juraj Strossmayer i gradnja osječke župne crkve Svetih Petra i Pavla. Strossmayer je pronašao idealan uzor za osječku crkvu 20 godina ranije prilikom posjeta minhenskom predgrađu Au i tamošnjoj crkvi Marije Pomoćnice (Mariahilfekirche). Ta neogotička trobrodna građevina s masivnim zvonikom na pročelju, djelo je arhitekta Ohlmuellera iz 1830-ih.¹²² U svrhu gradnje osječke crkve Strossmayer je 1892. darovao 10000 ft.¹²³

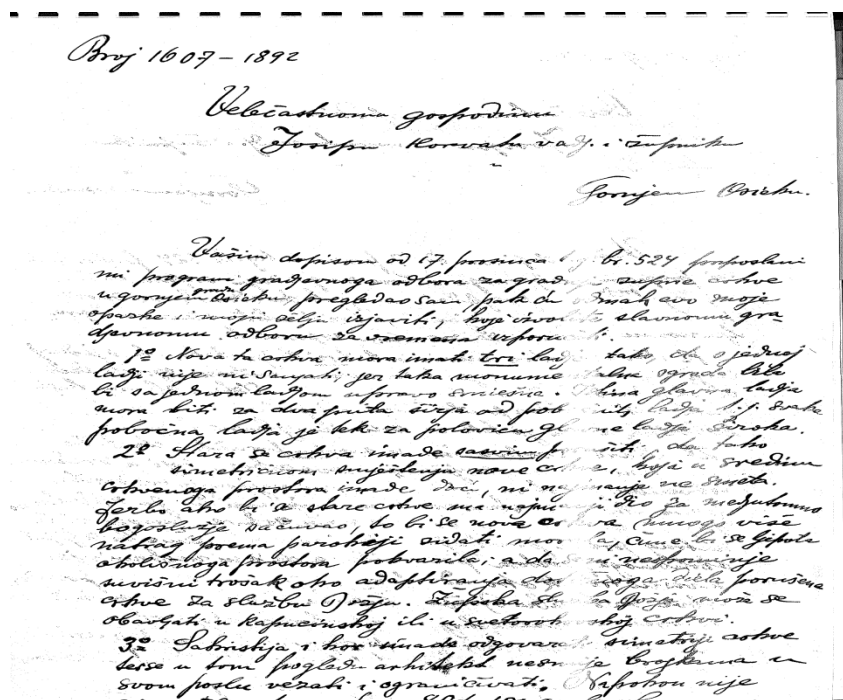
Na sjednici odbora 22.10.1892. konačno je odlučeno da se raspiše natječaj koji je objavljen u najvažnijim stručnim glasilima Beča, Budimpešte, Berlina i Zagreba s rokom do 1.3.1893.

¹²¹ Državni arhiv u Osijeku.

¹²² Damjanović, 2005:11-37.

¹²³ Povijest gradnje..., 1900:29.

Slika 1. Strossmayerovo pismo župniku Horvatu

Izvor: Državni arhiv u Osijeku

U komisiju za izbor nacrtu izabrani su bečki arhitekti Julius Hermann, Viktor Lunz i Ludwig Wachtler, dr Izidor Kršnjavi i osječki inženjer Josip Knobloch.¹²⁴ Između 32 pristigla nacrtu izabran je onaj pod šifrom „Peter und Paul“ Franza Langenberga iz Xantena kod Bonna koji je u potpunosti zadovoljio biskupove ideale. Koliko je sam Strossmayer utjecao na ishod natječaja, ne može se sa sigurnošću utvrditi.¹²⁵

O arhitektu Langerbergu malo je poznato. Pripadao je školi arhitekta Ungewittera i radio crkve, manje dvorce i vile u neogotičkom stilu. Djelovao je u Koelnu, a zadnje dvije godine života u Bonnu.¹²⁶ U svom radu Projekti za osječku župnu crkvu Svetih Petra i Pavla autora Franza Langerberga Damjanović upozorava na „doslovne citate“ pri oblikovanju fasada preuzete iz nacrtu tvrtke Fluegge & Nordmann za crkvu Svetog Maksimilijana u Muenchenu koji su

¹²⁴ Ibid:30.

¹²⁵ Damjanović, 2005:11-37.

¹²⁶ Damjanović, 2004:296-307.

objavljeni u časopisu Detsche Bauzeitung 1887. godine. Neposredni kontakti između ovih arhitekata nisu poznati.

Nakon polemika koje su se vodile oko položaja i smještaja crkve odlučeno je da se nova crkva gradi na mjestu stare i da pročeljem gleda prema trgu. O svemu pišu gradske dnevne novine Slavonische Presse 18. 6. 1893. u članku Die Neue Oberstadter Pfarrkirche u kojemu građanstvu na uvid donose između ostaloga i plan položaja nove crkve i popis predviđenih troškova.

Viesti Društva inženjera i Arhitekta 1/1895. ubrajaju osječku crkvu u „veće i važnije gradnje“, a pregledom „privitih nacrtā“ autor teksta Janko Holjac razabire i obrazlaže zapreminu crkve od 1000 m² i kapacitet za 3000 ljudi, odobrava visinu zvonika od 90 m² s obzirom da grad leži u ravnici, no procjenjuje veći trošak (450000 ft) od predviđenog (400000) s obzirom na paušalnu svotu za zidarske i klesarske radove bez materijala.

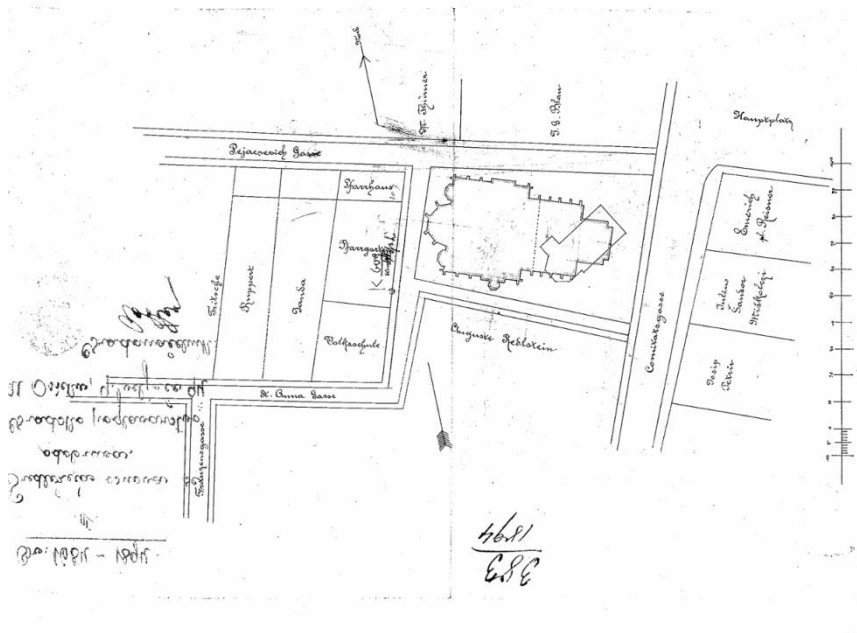
Nakon rušenja stare crkve i blagoslova temeljnog kamena 7. 10. 1894. Langerberg iznenada umire 21. 2. 1895.¹²⁷ U nastojanju da pronađe arhitekta koji bi nastavio nadzor nad gradnjom crkveni odbor dvoumi se između Josipa Vancaša i Richarda Jordana te odabire starijeg i iskusnijeg Jordana. Novi arhitekt nije mijenjao originalni plan, ali je inzistirao na pojačavanju stupova i osnove tornja čime je prvotni proračun u startu premašen za 70-80000 ft.¹²⁸ U narednom periodu uspjelo se skupiti 160000 ft pomoći od Gradskog odbora, Kraljevske zemaljske vlade i milodara.¹²⁹

¹²⁷ „...nakon smrti Franza Langerberga svu dokumentaciju je imao kod sebe njegov zet i da stvar bude tragična u jednom požaru izgori njegova kuća i sva dokumentacija arhitekta Langerberga.“ (Iz pisma dr Franje Basića, župnika u Bonnu, koji se 19.9.1994. sastao s Julijusom Langerbergom, praunukom arhitekta; Konzervatorski zavod u Osijeku)

¹²⁸ Povijest gradnje...1900:53.

¹²⁹ Ibid:54.

Slika 2. Plan položaja nove crkve

Izvor: Državni arhiv u Osijeku

Svi su priželjkivali i očekivali pomoć biskupa Strossmayera, no on je donirao tek 14000 forinti za oltare.¹³⁰ Ova činjenica začuđuje s obzirom na to koliko je Strossmayer bio zainteresiran za podizanje nove crkve u Osijeku i inače bio poznat kao donator. U već navedenom radu o biskupu Strossmayeru Damjanović zaključuje da su u pitanju bili politički razlozi, odnosno Strossmayerovo nezadovoljstvo dugogodišnjom prevagom prorežimskih stranaka u Osijeku.

Gradnja crkve trajala je do 1898.

Sve portale i kipove izradio je Ivan Novotny, osim tri kipa na južnoj strani koje je radio domaći (osječki) kipar Flor.¹³¹ Oltare, krstionicu i propovjedaonicu izradio je Eduard Hauser.¹³²

¹³⁰ Damjanović, 2005:11-37

¹³¹ Povijest gradnje...1900:60.

¹³² Ibid:70-71.

Novu crkvu posvetio je biskup Strossmayer na pedesetu godišnjicu svog imenovanja biskupom 20.5.1900. godine.¹³³ Završena crkva do tada stajala je ukupno 613308 ft 91 nvč.¹³⁴

Odlukom pape Benedikta XVI objavljene 18. 6. 2008. dolazi do odvajanja Srijemske biskupije i osnivanja Đakovačko-osječke nadbiskupije sa sufraganskim biskupijama Požeškom (ustanovljena 1997) i Srijemskom.¹³⁵ Do ovih promjena dovele su nove društveno-političke prilike proizašle iz rata 1991. Katedrala Sv. Petra u Đakovu ostala je prvostolna crkva, a crkva Svetih Petra i Pavla u Osijeku uzdignuta je na čast konkatedrale nakon što je čitavo prošlo stoljeće popularno nazivana katedralom zbog svoje veličine i reprezentativnog izgleda.

Slika 3. Realizirani plan izgradnje konkatedrale

Izvor: Arhiv Radionice vitraja

¹³³ Vincetić, 1900:77-82.

¹³⁴ Povijest gradnje...1900:79.

¹³⁵ Srakić, 2008:3.

2.2 Narudžba i izrada vitraja za novu crkvu

Prozori nove župne crkve rađeni su u bečkoj podružnici tvrtke Tiroler Glasmalerei und Cathedralen-Glashuette iz Innsbrucka. U vrijeme kada je posao dogovaran direktor bečke podružnice bio je Carl Gold što je vidljivo iz prepiske koja se čuva u Državnom arhivu u Osijeku. Do 1900. ova podružnica očito se odvojila od matične tvrtke jer u Povijesti gradnje nove župne crkve u gor. Osijeku koju je župni ured izdao u vlastitoj nakladi stoji: „Svi prozori ukupno stoje 28.000 for. a izrađeni su kod tvrtke Gold u Beču, bivše filijalke glasovite tvrtke slikarija na staklu u Insbruku.“¹³⁶ Izrada vitraja plaćena je priložima vjernika i donacijama imućnijih građana, a imena donatora pribilježena na svim figurativnim vitrajima.

Tvrtku Tiroler Glasmalerei und Cathedralen-Glashuette osnovali su Georg Mader, Jozef von Stadl i Albert Neuhauser 1861. godine u Innsbrucku. Do 1870. godine nalazila se u starom gradu u današnjoj Brixnerstrasse, kada seli na novu adresu u Muellerstrasse 10, gdje joj je sjedište do danas. U više od 150 godina djelovanja svoje radove ostavili su u preko 4000 crkvi i katedrala širom svijeta. Svoj procvat tvrtka doživljava u periodu od 1874. do 1898. godine kada joj je na čelu direktor Albert Jele. Otvaraju se podružnice u Beču 1886. i New Yorku 1891. godine.¹³⁷

U monografiji Die Tirolerglasmalerei koji je tvrtka izdala 1894. godine navode se radovi ove radionice i njenih podružnica izvedeni u razdoblju od srpnja 1886. do konca 1893. godine. Iz pobrojanih i opisanih radova uočljivo je da je tvrtka u to vrijeme već imala bogato iskustvo i impozantan broj isporučenih vitraja širom Austro-Ugarske, Njemačke, Italije, Izraela, Švedske i Amerike.

¹³⁶ Povijest gradnje...1900:78.

¹³⁷ https://de.wikipedia.org/wiki/Tiroler_Glasmalerei_und_Mosaik_Anstalt#cite_note-1
5.7.2016.

Pristupljeno:

U navedenom razdoblju prisutni su i u Hrvatskoj. U Zagrebu 1886. rade dva figurativna vitraja za unijatsku/grkokatoličku crkvu prema nacrtima Hermana Bollea. Na jednom su prikazani Sveti Ćiril i Metod s papom Hadrijanom, a na drugom Sveti Vasilije i Grgur. Ovi vitraji istaknuti su kao zanimljivi zbog studije orijentalnih kostima umjetnika Felixa Schatza. I sljedeće, 1887. godine rade u Hrvatskoj (vitraj Svetog Nikole za Bistru). U koru katedrale u Sarajevu iste godine rade pet prozora (umjetnik Franz Pernlocher). Interesantno je da više od stotinu godina nakon postavljanja prozora ista radionica radi rekonstrukciju i restauraciju istih ratom uništenih prozora.¹³⁸ U Zagrebu su opet 1888. godine kada je postavljen vitraj Svetog Josipa u crkvi Sestara milosrdnica. Dvije godine kasnije u zagrebačkoj katedrali rade šest prozora u zvoniku, tri figurativna vitraja za Mariju Bistricu te veliku rozetu šibenske katedrale. Za crkvu u Stražemanu u Slavoniji 1891. izrađuju pet prozora na temu Bezgrešnog začeca.

-

Ovo su svakako bile dobre reference za sklapanje posla, iako se čini da ova tvrtka nije bila prvi izbor što potvrđuje pismo koje se čuva u Državnom arhivu u Osijeku sa zaglavljem Mayer'sche Koenigl.Hof-Kunstanstalt fuer Glasmalerei und Kirchliche Kunstgegenstaende. Ovu tvrtku sa sjedištem u Muenchenu osnovao je 1847. Joseph Gabriel Mayer. Tvrtka postoji i danas. Pismo župniku Josipu Horvatu od 7.1.1896. potvrđuje interes za iksuradnjom u izradi vitraja za novu crkvu. Zašto se odustalo od daljnjih pregovora s ovom tvrtkom nije poznato.

Prvi su isporučeni prozori za glavnu lađu koji su stigli 1. 10, a počeli se namještati 16.10.1897.¹³⁹ Prozori u svetištu počeli su se ugrađivati 10.6.1898. „...i onda dalje redom.“¹⁴⁰ Spominju se 42 prozora, no moguće je da su prozori naručivani u više navrata što bi objasnilo i različite brojeve u sačuvanim narudžbama. Također je izgledno da do 1900. nisu svi prozori ni bili završeni s obzirom da župni ured daje ponudu: „...ako bi tko želio, mogao bi dati u sredini tih prozora umetnuti sliku ili svoga patrona ili drugog kojeg sveca. Takva slika mogla bi se sada dobiti uz cijenu od 700-800 for.“¹⁴¹ Prozori ove veličine prvotno su bili naplaćivani 1000 ft.

¹³⁸Rampold, 1994:1.

¹³⁹ Povijest gradnje...1900:64.

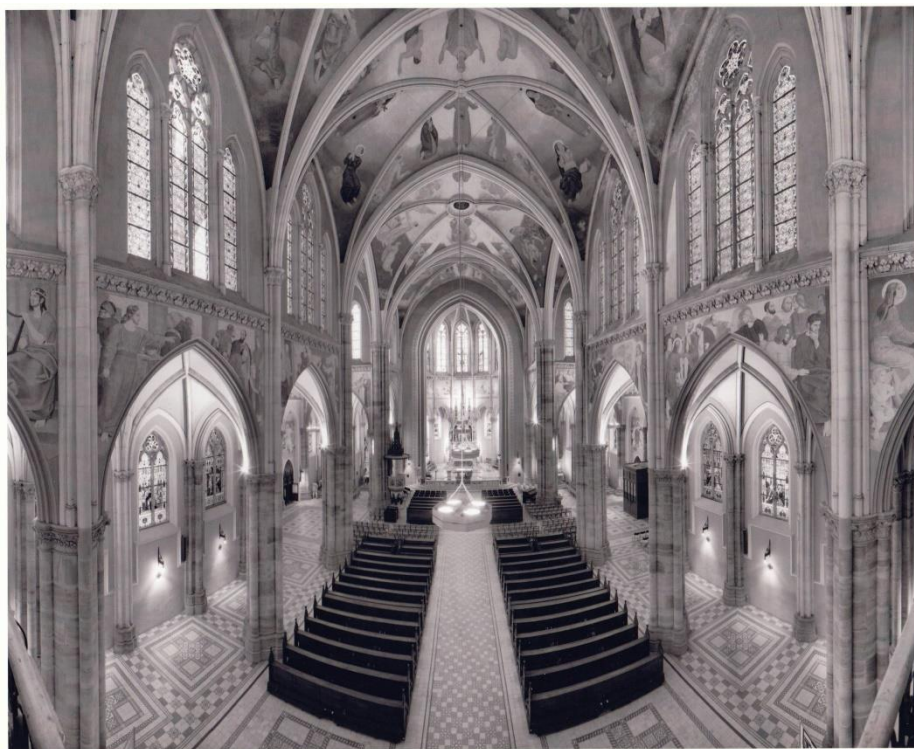
¹⁴⁰ Ibid:69.

¹⁴¹ Ibid:76.

U predavanju u osječkoj crkvi na blagdan sv. Ćirila i Metoda 5. 7. 1911. Izidor Kršnjavi pohvaljuje upotrebu vitraja u crkvama jer „lijepo je da smo u crkvi odijeljeni od vanjskoga svijeta.“ Vitraji donose vjerske istine i mistično raspoloženje. Ipak, „Slike na prozorima osječke crkve nijesu osobite umjetničke vrijednosti, nego su obična umjetno-obrtna radnja“ i dodaje: „Biva često da se u gragjevinama prvoga reda zadovoljavamo kipovima i slikarijama petoga reda“ te donosi usporedbu sa đakovačkom katedralom: „Slike obaju Seitza ljepše su nego sva crkva.“¹⁴²

Unatoč estetskom dojmu Kršnjavoga vitraji osječke crkve visoke su kvalitete i vrlo profinjene slikarske tehnike koja daleko nadmašuje običnu umjetno-obrtnu radnju, estetski i tehnički dotjerani te stilski usklađeni s historicističkom arhitekturom zapadnog kršćanstva

Slika 4. Unutrašnjost konkatedrale

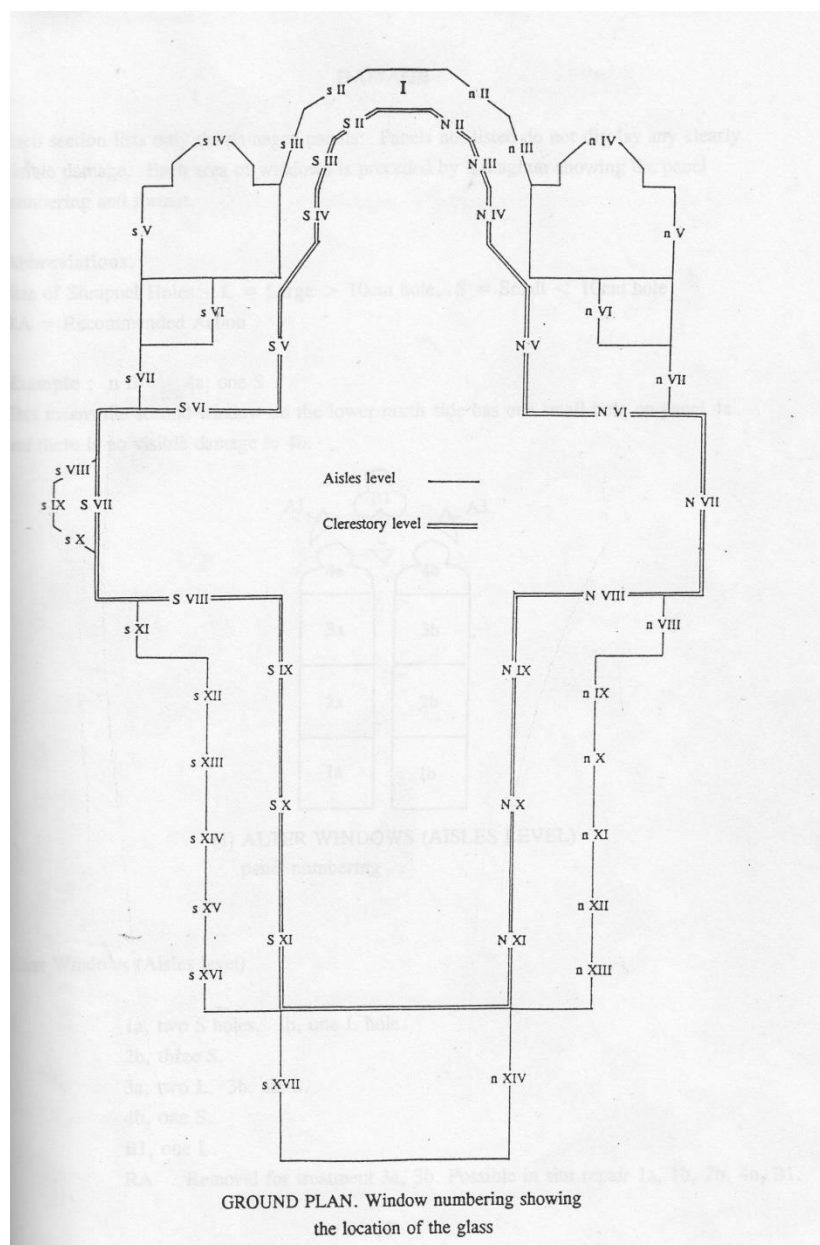

Izvor: Konzervatorski zavod u Osijeku

¹⁴² Kršnjavi, 1911:197-200.

[illegible]

Slika 6. Plan položaja vitraja u konkatedrali

Izvor: Arhiv Radionice vitraja

2.3 Pregled vitraja osječke konkatedrale

Ukupno je 45 vitraja u samom prostoru crkve te još u zvoniku i sakristijama. Od toga su 33 figurativna, 10 ornamentalnih, 2 rozete, a ostali romboidnog uzorka.

Vitraji romboidnog uzorka nalaze se u tornju i sakristijama, a većina ima oslikani završni trolisni, odnosno peterolisni otvor.

Dvije velike rozete vegetabilnih motiva nalaze se na sjevernoj i južnoj strani transepta.

Ornamentalni vitraji (grisaille) zauzimaju gornju zonu glavne lađe i transepta, a dva mala nalaze se u donjoj zoni poprečnog broda.

Figurativni vitraji tematski su podijeljeni na prizore vezane uz tri otajstva svete krunice, scene iz života svetih Petra i Pavla, likove svetaca te nekoliko prizora iz Isusovog života. Sastoje se od više panela i oivičeni su ornamentalnim rubom koji u ponavljajućem ritmu slijedi okvir gotičkih prozora. U donjem dijelu ispod natpisa većinom su vegetabilni ili heraldički motivi. Natpisi s imenima donatora odvajaju figurativne scene uokvirene arhitektonskim motivom. Prozori su zaključeni trolisnim otvorom u donjoj zoni, odnosno peterolisnim u gornjoj.

Sedam vitraja s prizorima iz života svetih Petra i Pavla, čije ime nosi župna crkva, nalaze se u gornjoj zoni svetišta. S lijeva na desno slijede prizori:

SIV Anđeo izbavlja Petra iz tamnice.

Prizor je opisan u Djelima apostolskim 12. Anđeo uzima iznenađenog Petra za ruku dok su u pozadini dva zaspala stražara. Za ovaj vitraj darovao je 1000 ft.¹⁴³ ban grof Dragutin Khuen-Hedervary 1897. godine.

SIII Petar i Ivan liječe hromoga prosjaka.

Prizor se odvija pred vratima jeruzalemskog hrama. Petar se obraća prosjaku riječima: „Ja nemam ni srebra ni zlata, ali što imam, to ti dajem. U ime Isusa Krista Nazarećanina ustani i

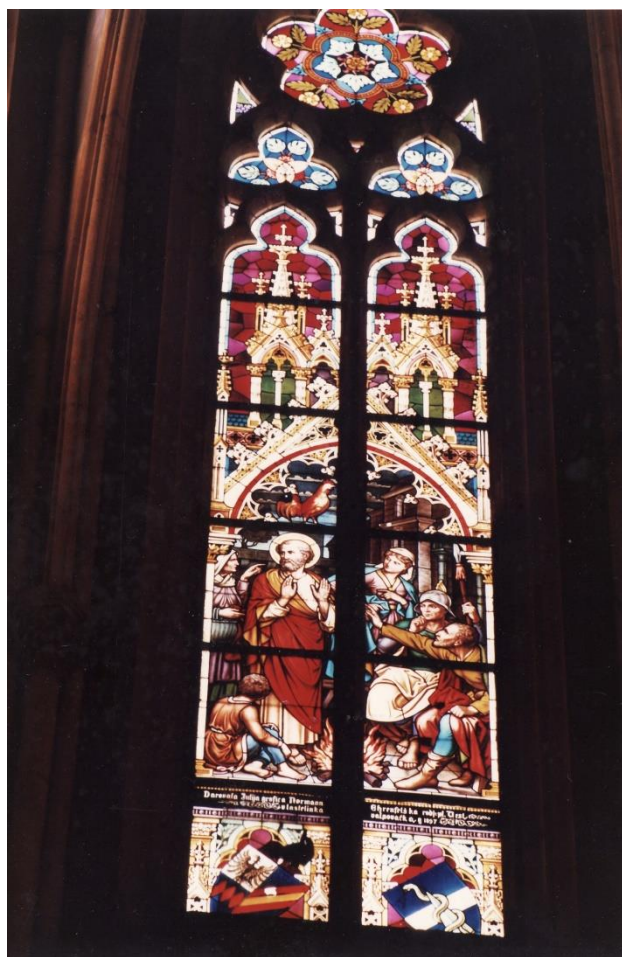
¹⁴³ Povijest gradnje...1900:72.

hodaj!“ Ovo čudo ozdravljenja opisano je u Djelima apostolskim 3, 1-10. Za ovaj vitraj darovao je grof Ladislav Pejacevich retfalački 1000 ft.¹⁴⁴

SII Petar se odriče Krista.

Poznata priča iz evanđelja u kojoj se Petar tri puta odriče Isusa nakon njegova uhićenja. Oko vatre u dvorištu prikazani su noćni stražari, te sluga i dvije sluškinje koji uperenim prstom optužuju Petra. Petar stoji s otvorenim dlanovima odbijajući optužbe. Iznad njegove glave pijetao podsjeća na Kristove riječi: „Prije nego danas pijetao zapjeva, triput ćeš me zatajiti!“ (Luka, 22:61). U natpisu ispod prozora stoji: „Darovala Julija grofica Normann Ehrenfelška rođj. pl. Urst, vlastelinka valpovačka, g. 1897“.

Slika 7. Petar se odriče Krista

Izvor: Arhiva radionice Teodora d.o.o.

¹⁴⁴ Ibid.

SI Predaja ključeva Petru.

Unatoč svim ljudskim slabostima, Isus izabire Petra za stijenu na kojoj će izgraditi svoju crkvu. Petar kleči u žutoj kabanici (koja označuje objavljenu istinu)¹⁴⁵ pred Isusom koji mu lijevom rukom pruža veliki ključ, a uzdignutom desnicom blagoslivlja. U pozadini je simbolički prikazana crkva na stijeni. Donji paneli nose grb i natpis: „Darovao Gustav grof Normann Ehrenfelški vlastelin bizovački, g. 1897“. Ovaj vitraj smješten je na centralnoj poziciji gornje zone svetišta iznad glavnog oltara, čime prizor dobiva glavnu važnost.

NII Obraćanje Svetog Pavla.

Opis Pavlovog obraćenja nalazimo u Djelima apostolskim 9. Obrazovani Židov Pavao iz Tarza, vatreni je progonitelj ranih kršćana. Na putu za Damask objavio mu se Gospodin riječima: „Pavle, Pavle, zašto me progoniš?“ Nakon obraćenja Pavao (hebrejski Šaul) naziva se Pavao (rimski oblik). Pavlov poziv za apostola bio je ključan događaj za ranu crkvu: ljuti neprijatelj ranih kršćana postaje najveći širitelj kršćanstva među nežidovskim narodima. Time se sveti Petar i Pavao smatraju utemeljiteljima crkve. Vitraj je dar grofa Rudolfa Normann- Ehrenfelškog, vlastelina valpovačkog, g. 1897

NIII Pavao pred namjesnikom Feliksom.

Pavao s lancima na rukama iznosi svoju obranu pred upraviteljem Cezareje koji sjedi s lijeve strane. Iza njih su dva lika koja optužujući upiru ruke u Pavla. U pozadini je krajolik, a ispod prikazane scene grb i natpis: „Darovao Ladislav grof Pejacevich virovitički, vlastelin našički, g. 1897.“

¹⁴⁵Grgić, Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, 1979: 457

Slika 8. Pavao pred namjesnikom Feliksom

Izvor: Arhiva radionice Teodora d.o.o.

NIV Pavao kažnjava vračara Elimu.

Ovaj događaj s prvog Pavlovog misijskog putovanja događa se na Cipru, a opisan je u Djelima apostolskim 13:4-12. Elimu, vračar, suprotstavio se Pavlu u propovijedanju riječi Božje prokonzulu Sergijuna što Pavao reagira: „Oslijepit ćeš i za neko vrijeme nećeš gledati sunca!“ Iza oslijepljenog vračara, koji s ispruženim rukama traži put, prikazan je prokonzul koji nakon ovog čuda prihvaća vjeru. Desnu stranu zauzima monumentalni lik svetog Pavla. Ispod prizora je natpis: „Darovala Marija grofica Pejacsevich, rođj. grofica Cserny Chudenitz, g.1897.“ Ispod natpisa su obiteljski grbovi.

Otajstva svete krunice predstavljena su na prozorima donje zone.

U sjevernoj bočnoj lađi predstavljena su otajstva krunice radosne.

nIX Navještenje

U Evanđelju po Luki, 1, 26-38 opisan je čas Isusova začeca, odnosno utjelovljenje Krista kao druge božanske osobe što označava početak njegova spasiteljskog poslanja. S lijeve strane Marija kleči s rukama prekriženim na prsima kao znakom prihvatanja Božje volje („Neka mi bude po riječi tvojoj“). Nad njenom glavom lebdi golubica Duha Svetoga u aureoli što ilustrira riječi anđela Gabrijela: „Duh Sveti sići će na te“ i „sila Previšnjega zasjenit će te“. Anđeo stoji s desna i naviješta ispruženom desnicom dok lijevom rukom drži glasnički štap. Ovaj vitraj darovao je građanin osječki Kajetan Šeper sa suprugom Marijom rodj. Herzog.¹⁴⁶

nX Pohodjenje

Susret Marije i Elizabete opisan je u Lukinom evanđelju 1:39-56. Elizabeta kleknuvši pozdravlja Mariju koja stoji s desna. Njima iza leđa stoje muževi Zaharija i Josip. Scena je smještena na otvorenom, pred Elizabetinom kućom, što je označeno stupom i krajolikom u pozadini. Na natpisu stoji: „Darovali Emerich i Marija pl. Reisner g. 1898.“¹⁴⁷

nXI Rođenje

Rođenje Kristovo opisano je u Evanđeljima po Mateju 1,25-2,1 i Luki 2,1-7. Uobičajen tip klanjanja (adoracije) ovdje se sažeo na lik svetog Josipa koji kleči sklopljenih ruku pred povijenim djetetom Isusom na Marijinu krilu. U pozadini proviruje glava vola koji svojim dahom grije dijete. Prizor je smješten pod nadstrešnicom štale, a na zvjezdanom nebu ističe se repatica. Ovaj vitraj darovali su Mirko pl. Reisner i Marija pl. Reisner.¹⁴⁸

nXII Prikazanje u hramu.

Prikazanje u hramu ilustrira tekst iz Evanđelja po Luki 2,22-40. Mojsijev zakon (Izlazak 13,2) propisuje da se prvorodeno dijete posveti Gospodinu. Starac Šimun sjedi i u rukama drži dijete Krista u kojemu u nadahnuću prepoznaje Mesiju. Bogorodica kleči i u jednoj ruci drži upaljenu svijeću, a u drugoj par grlica kao otkupnu žrtvu za siromahe prema propisanom obredu očišćenja nakon poroda. Natpis na staroj fotografiji nije vidljiv, a onaj koji spominje Povijest gradnje pripada petom prozoru koji „nije nitko darovao“. Izrađen je vjerojatno dobrovoljnim prilozima župljana.

¹⁴⁶ Povijest gradnje...1900:77.

¹⁴⁷ Vidljivo sa stare fotografije snimljene prije 1991, Arhiva Radionice vitraja.

¹⁴⁸ Povijest gradnje...1900:77.

nXIII Dvanaestogodišnji Isus u hramu

Dvanaestogodišnji Isus u hramu (Disputa) je prizor opisan u Luki 2:41-51. Za židovske dječake 12 godina je dob kada se uključuju u vjerski život i nauk. Isus sjedi na povišenom mjestu među židovskim učiteljima i u ruci drži knjigu. S lijeve strane prilaze Marija i Josip, našavši ga, napokon, nakon tri dana traženja. Isus odgovara: „Zašto ste me tražili? Niste li znali da mi je biti u onome što je Oca mogega?“ Na natpisu stoji : „Darovala obitelj Ignac Alois Hartl 1898.g.“

Otajstva žalosna predstavljena su u južnoj bočnoj lađi.

sXVI Molitva na Maslinskoj gori

Prizor Kristove smrtne borbe opisuju evanđelisti Matej 26:36-46, Marko 14:32-42, i Luka 22:39-46. Smješten je u Getsemanskom vrtu nakon posljednje večere, a prije uhićenja. Nakon što su Petar, Jakov i Ivan zaspali, Isus ostaje sam u tjeskobi. Znoji se krvavim znojem pred predstojećom mukom i moli. Krist je prikazan u klečećem stavu skršenih ruku. S lijeva mu prilazi anđeo s kaležom u ruci koji simbolizira čašu gorčine koju mora ispiti. U pozadini je krajolik i noćno nebo. Vitraj je darovao „gradjanin Osijeka gospodin Rossmar 1897. g.“

sXV Bičevanje

Spominje se u sva četiri evanđelja. Krist u perizomi stoji frontalno vezan uz stup. Oko njega su tri krvnika. Jedan zamahuje bičem, drugi iza njega snopom šiba, dok treći klečeći povezuje snop gledajući ga izazivački. Natpis glasi: „Napravljeno dragovoljnim priložima župljana 1897. g.“

Slika 9. Bičevanje Krista

Izvor: Arhiv Radionice vitraja

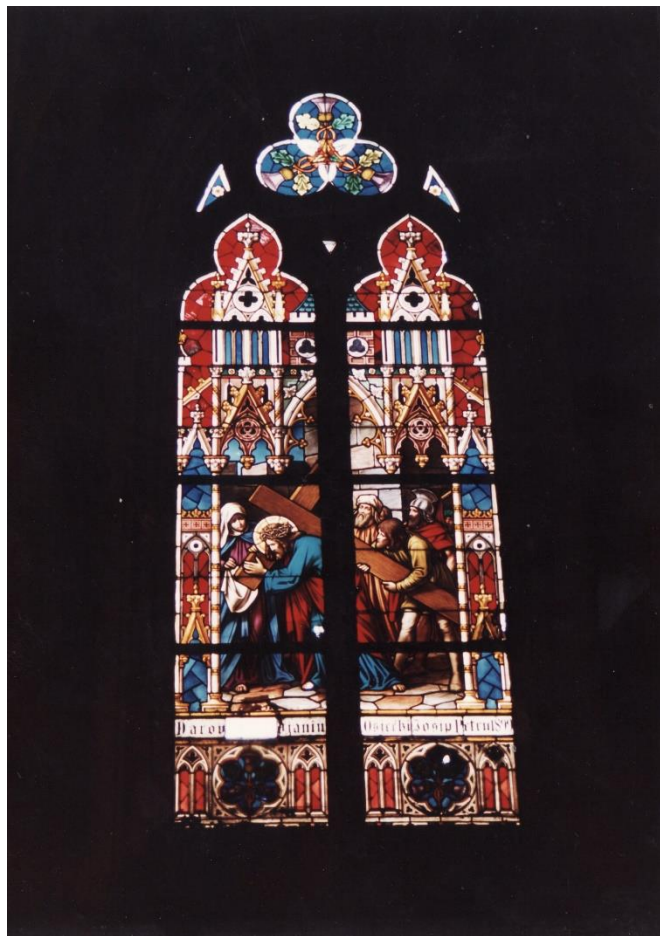
sXIV Izrugivanje Krista/Isusa krune trnovom krunom

Nakon bičevanja Isusa izruguju „Zdravo, kralju židovski!“. Krist sjedi već ogrnut skrletnom kabanicom. Jedan Židov polaže mu krunu od trnja na glavu, a drugi kleči pred njim i pruža mu trsku kao žezlo. Scena se odigrava na upraviteljevom dvoru koji simbolizira stup i zastor u pozadini. Ovaj vitraj također je napravljen dragovoljnim priložima župljana 1897. g.

sXIII Nošenje križa

Ovaj prizor koji nosi pet likova sažeti je prikaz Kristova puta do Golgote. Isus posrće pod težinom križa, a pomaže mu Šimun Cirenac. U jednom ženskom liku predstavljena je Marija (odjećom), Veronika (drži rubac) i jeruzalemske žene. Iza križa predstavljeni su jedan Židov i jedan rimski vojnik. U pozadini su zidine. Natpis kaže da je ovaj vitraj „Darovao gradjanin Osječki Josip Petru 1899.“.

Slika 10. Nošenje križa

Izvor: Arhiva Radionice vitraja

sXII Raspeće

Lijevo je prikazan Krist na križu u poluprofilu. Ispred njega stoji Marija, a iza nje apostol Ivan. U pozadini je pusti krajolik i nebo. Ovaj vitraj je „Darovao gradjanin Osječki Koloman Šeper sa suprugom Katarinom rodj. Piller g. 1897.“

Krunica slavna zauzima donju zonu svetišta.

sIII Uskrsnuće

Najvažnija kršćanska tema opisana je u svim evanđeljima. Krist u mandorli stoji ispred groba, a u ruci drži zastavicu s križem. U podnožju su prikazana dva zaspala stražara dok se treći u strahu hvata za glavu. U pozadini je pejzaž. Natpis je glasio: „Darovalo društvo Sv Ignje u gor. gradu 1897.“.

sII Uzašašće

Kristov uzlazak na nebo opisuje evanđelist Luka u 24:5-53 i Djela apostolska 1,9-12. S desne strane prikazan je Krist u profilu ispruženih ruku kako uzlazi na nebo. Dočekuje ga Božja ruka koja izviruje iz oblaka. Ovome svjedoči Bogorodica okružena apostolima. Ovaj vitraj je „Darovao veliki župan Dr Theodor grof Pejacsevich virovitički g. 1897.“

sI Silazak Duha Svetoga

Ispunjenje Isusovog obećanja da će nakon svog odlaska poslati Branitelja Duha Svetoga zbio se pedeseti dan nakon Uskrsnuća i opisan je u Djelima apostolskim 2. Apostoli zatvaraju krug oko Bogorodice koja sjedi na povišenom mjestu. Iznad njene glave je golubica Duha Svetoga u aureoli, a nad glavama apostola su plameni jezičci. Blagdan Duhova smatra se rođendanom Crkve i ovaj prikaz nalazi se na centralnoj poziciji donje zone svetišta ispod Predaja ključeva Petru. Vitraj su darovale osječke gospodje i gospodične g. 1897.

Slika 11. Silazak Duha Svetoga

Izvor: Arhiva Radionice vitraja

nII Marijino uznesenje

Spominje se u apokrifnim spisima i dogmatski je potvrđeno 1950. u Katoličkoj Crkvi.¹⁴⁹ Iz groba u obliku sarkofaga, ispunjenog cvijećem anđeli iznose Mariju. Ona pruža ruke prema Kristu u mandorli koji je dočekuje. Apostoli okupljeni oko sarkofaga gledaju u nevjerici. U natpisu stoji: „Darovala Magdalena barunica Unukić i preuzvišena Albertina Adrovski g. 1897.“ Ovaj vitraj kao i svaki u donjoj zoni svetišta stajao je 550 ft.¹⁵⁰

¹⁴⁹ Fučić, Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, 1979: 580.

¹⁵⁰ Povijest gradnje...1900:71.

Slika 12. Marijino uznesenje

Izvor: Arhiva Radionice vitraja

nIII Krunjenje Bogorodice

Nakon uznesenja Bogorodica živi u nebeskoj slavi koja je simbolički izražena aktom krunidbe. Bogorodica sjedi s desne Kristu koji na njenu glavu polaže krunu. Ona je prima sklopljenih ruku, ponizno naginjući glavu. Natpis glasi: „Darovalo društvo Sv. Ignje u gor. Osieku g. 1897.“.

Dva nasuprotna vitraja nevezana uz ostale nalaze se u donjoj zoni transepta, a darovala ih je Stefanija Mailath Szekhelyska, rođ. barunica Prandau 1897. godine. Prikazuju Besjedu na gori / Isus uči apostole Očenaš (s VII) i Bijeg u Egipat (n VII).

Krštenje Kristovo (sXI) dobro je poznato i opisano je u svim evanđeljima. Krist stoji u vodi Jordana s perizomom oko bokova. Iza njega na obali stoji anđeo. Ivan Krstitelj obučen u devinu dlaku stoji na drugoj obali i desnom rukom izlijeva vodu na Kristovu glavu. nad koju okomito slijeće golubica Duha Svetoga. U pozadini je prikaz krajolika i neba. Ovaj prelijepi vitraj smješten je iznad krstionice u južnom dijelu transepta i dobiva zahvalno istočno svjetlo. Uz dva

mala obiteljska grba stoji natpis: „Darovala Anna grofica Csaky, rođj. grofica Normann-Ehrenfelška g. 1897“.

Slika 13.. Krštenje Kristovo

Izvor: Arhiva Radionice vitraja

Nasuprotni vitraj na sjevernoj strani (nVIII) dar je istog donatora, a prikazivao je prvotno dvanaestogodišnjeg Isusa u hramu među svećenicima i pismoznancima.¹⁵¹ Danas se na ovoj poziciji nalazi novi vitraj Uskrsnuća.

Tri manja figurativna vitraja nalaze se u kapeli Svetog groba, a darovao ih je Adam pl. Reisner (natpis na središnjem vitraju).

¹⁵¹ Ibid:77.

U sredini (sIX) je prikaz oplakivanja Krista u klasičnoj poziciji Krista na Marijinom krilu. Osobito je lijepo prikazana opuštenost Kristovog gornjeg dijela tijela, težina ruku i nagnuta glava na desnom ramenu kojeg pridržava Marijina ruka.

Lijevo (sX) je lik Marije Magdalene koja nosi posudu s uljem za pomazanje.

Desno (sVIII) je lik apostola Ivana sa sklopljenim rukama. Smješteni nisko na južnoj strani dobivaju nezahvalno blještavo južno svjetlo i najljepše dolaze do izražaja uvečer kada ulaze u sjenu ili za oblačnog vremena.

Slika 14. Oplakivanje Krista

Izvor: Arhiva Radionice vitraja

Četiri velika vitraja s likovima svetaca zauzimaju gornju zonu apside i zapadnu stranu transepta. Parovi svetaca birani su prema željama donatora i nemaju druge zajedničke povezanosti. Svaki od ovih vitraja naplaćen je 1000 ft.

SV Sveti Karlo Boromejski i sveta Adela

Lijevu polovicu prizora zauzimaju sv Karlo Boromejski, nadbiskup u Milanu iz 16.st. koji stoji iza sv Adele, žene Otona I. iz 10.st, koja je prikazana u klečećem stavu s krunom na glavi i maketom crkve do nogu. Prikazani su u profilu, okrenuti u molitvi prema Bogorodici s desne strane, prikazanoj frontalno u mandorli s vijencem ruža na glavi.

Vitraj su darovali supruzi dr Dragutin Neumann i Adela r. Kallivoda.¹⁵²

NV Sveti Ladislav i sveta Matilda

Sveti Ladislav, mađarski kralj iz 11. st. i osnivač Zagrebačke biskupije, prikazan je u viteškom oklopu, zaogrnut kraljevskim plaštom, dok u ruci drži bojnu sjekiru i pridržava štit ukrašen križem s dva poprečna kraka kakav se nalazi na mađarskom grbu.¹⁵³

Sv Matilda, žena kralja Henrika i majka Otona I, prikazana je s kraljevskom krunom na glavi, žezlom u desnoj ruci i maketom crkve u lijevoj.

Vitraj su darovali supruzi Ladislav Gillming i Matilda r. Blau.¹⁵⁴

SVI Sveta Antonija i sveti Julije

Sv. Antonija s palminom granom u ruci kao znakom mučeništva i plamenom do nogu prikazana je na lijevoj polovici slike.

Desno je lik sv. Julija, pape 337-352, u biskupskom ornatu s mitrom i štapom te knjigom u lijevoj i maketom crkve u desnoj ruci.

Vitraj su darovali supruzi Julije pl. Farago Bereczky i Antonija r. Blau.

¹⁵² Ibid:75.

¹⁵³ Baričević, Leksikon ikonografije...1979:372.

¹⁵⁴ Povijest gradnje...1900:75.

Slika 15. Sv. Antonija i sv. Julije

Izvor: Arhiva Radionice vitraja

N VI Sveti Vinko Paulski s djecom

Sv Vinko Paulski, zaštitnik siromašnih i bespomoćnih i osnivač reda Kćeri ljubavi (kod nas vinkovke) u 17.st¹⁵⁵, prikazan je okružen djecom i redovnicama sa siročadi koje blagoslivlja. Red Kćeri kršćanske ljubavi aktivan je u Osijeku od 1881. Novac za ovaj vitraj darovali su rođaci č. sestre nadstojnice u muškom sirotištu Ane Rutzky, a dio je i ona sama sabrala.¹⁵⁶

¹⁵⁵ Badurina, Leksikon ...1979:584.

¹⁵⁶ Povijest gradnje...1990:75.

Natpis na vitraju glasi: „Dar sestre Ane Rutzky, nadstojnice redovničke zajednice Kćeri kršćanske ljubavi Sv. Vinka Paulskog“.

3.Obnova vitraja osječke konkatedrale

3.1 Stradanja i štete

Prva zabilježena stradanja crkva je pretrpjela tijekom Drugog svjetskog rata 1943-1945. od bombardiranja iz zraka, topovskih i pušanih hitaca, a šteta je bila procijenjena na 4 000 000 dinara. Kako u ime ratne štete ništa nije bilo isplaćeno, crkva je postupno popravljana dobrovoljnim priložima vjernika i iz milostinje sakupljene u crkvi. Zvonik je popravljen 1949-1950., a prozori 1954. Donji prozori crkve popravljeni su 1955. Gornji prozori počeli su se popravljati 1956.¹⁵⁷ Dokumentacija o učinjenim zahvatima nije sačuvana.

Nova velika oštećenja crkva je zadobila u potresu 13.4.1964. Zabilježeni su popravci koji su trajali do 1970-ih , a odnose se na zidarske i limarske radove, radove na kamenu, popravke tornja, instalacija i sl.¹⁵⁸ Oštećenja prozora i eventualni popravci nisu nigdje zabilježeni.

Tijekom Domovinskog rata 1991-1992. grad je gotovo svakodnevno granatiran. Uz detonacije i gelere crkva je zadobila preko stotinu direktnih pogodaka što je teško oštetilo cijelo tkivo crkve. U noći 19/20.8.1991. dvije granate pale su na jugozapadnu stranu svetišta i oštetile 4 vitraja. U noći 5/6.9.1991. desetak granata palo je na fasadu i zvonik i oštetilo veći broj vitraja. Vitraji na sjevernom pročelju oštećeni su 26.9.1991. projektilima iz Baranje, a direktnim pogotkom i probojem prozora vitraj Rođenja 29.11.1991. Sjeverna strana crkve granatirana je konstantno do 27.4.1992. pri čemu je potpuno uništeno 5 vitraja.¹⁵⁹

Prema prvoj i nepotpunoj procjeni ratne štete za ukupne radove na obnovi crkve predviđen je trošak od 4050000 DEM. Šteta na vitrajima procijenjena je na 685000 DEM s tim da: „Potrebno je izraditi 5 novih prozora s vitrajima površine 7 m². Popravke treba izvršiti na 12 prozora

¹⁵⁷ Zapisnik kanonskog pohoda u župi Osijek I-gornji grad 21.8.1956.

¹⁵⁸ Spomenica župe sv. Petra i Pavla od 1942-

¹⁵⁹ Arhiv Konzervatorskog zavoda u Osijeku..

veličine 7m², 8 prozora veličine 18 m², 7 prozora veličine 12 m², dva prozora veličine 16 m², te na jednoj rozeti veličine 18 m².“¹⁶⁰

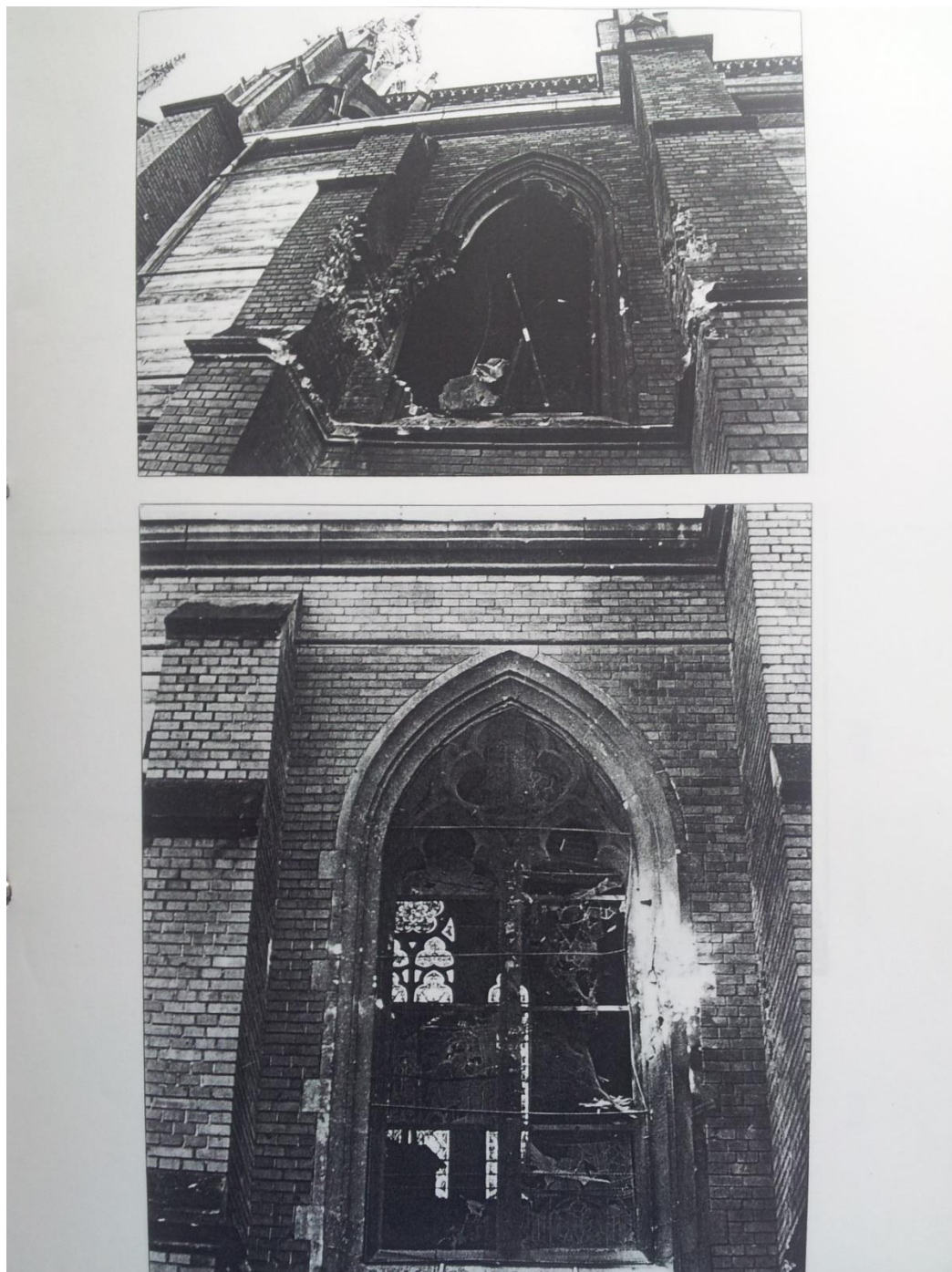
Požar koji je izbio 16. veljače 1995. godine u Kapeli Gospe Lurdske donio je nova oštećenja. Originalno projektirana kao Kapela Svetog groba na južnoj strani poprečnog broda, heksagonalnog tlocrta, za 3 m isturena je izvan zidnog plašta. Požar je brzo progutao drvene kipove Gospe Lurdske, Sv. Bernardice, Isusa u grobu te okolne ukrase. Činilo se da su vitraji u kapeli ostali neoštećeni¹⁶¹, no kada su prozori demontirani, pokazao se visoki stupanj oštećenja¹⁶².

¹⁶⁰ Procjena ratne štete, Konzervatorski zavod u Osijeku..

¹⁶¹ Kerže, ibid, 85

¹⁶² Arhiva Radionice vitraja, Osijek

Slika 16. Prozori sjeverne bočne lađe uništeni 1991.

Izvor: Konzervatorski zavod u Osijeku

3.2 Kronologija obnove

Prve restauratorske radove na vitrajima izveo je mađarski stakloslikar i restaurator Attila Mohay u Budimpešti za 2250 DEM po 1m² za faksimilnu rekonstrukciju potpuno uništenih vitraja i 1540 DEM po 1m² za restauraciju i djelomičnu rekonstrukciju oštećenih vitraja.¹⁶³

Rekonstrukcija vitraja s prikazom Rođenja Kristova (nXI) koju je donirala Tvornica žigica Drava završena je do 29.6.1994.¹⁶⁴

Vitraj s prikazom Uskrsnuća (nVIII), koji je omogućila Tvornica duhana Rovinj, ugrađen je do 19.8.1994.¹⁶⁵

Iste godine završeni su i vitraji s prikazima Pohoda (nX), koji je obnovljen donacijom Vodovoda d.d. Osijek, i Prikazanja u hramu (nXII) obnovljenog donacijom Osječko-baranjske županije.

Rekonstrukcija je rađena na temelju starih fotografija, daleko od crkve i ostalih vitraja koji bi mogli pomoći u komparaciji. Vidljive su znatne razlike u bojama i tehnici slikanja, a grub slikarski rad naročito u prikazu Uskrsnuća. Ispušteni su čitavi dijelovi rubnog ornamenta koji nisu vidljivi na fotografijama.

Posljednji vitraj koji je išao u kompletnu rekonstrukciju rađen je u radionici STAB d.o.o. Siniše Bačića u Zagrebu po cijeni od 1750 DEM po 1m².¹⁶⁶ Iako kvalitetne izvedbe i dobrog slikarskog rada, rekonstrukcija je očigledno rađena prema lošoj staroj fotografiji.

Attila Mohay nastavio je rad na restauraciji oštećenih vitraja: vitraj s prikazom Dvanaestogodišnjeg Isusa u hramu (nXIII),¹⁶⁷ ornamentalni vitraj u transeptu (NVIII) i vitraji u sakristiji (nIV i nV) rađeni 2.3.-5.9.1995.¹⁶⁸ i 3 velika prozora iznad glavnog oltara završeni 1996.¹⁶⁹ (SI Predaja ključeva Petru, SIII Petar i Ivan liječe hromoga prosjaka i SIV Anđeo izbavlja Petra iz tamnice).

¹⁶³ Ponuda Attila Mohaya župnom uredu sv Petra i Pavla 26.5.1993, Arhiv Konzervatorskog zavoda u Osijeku, D-78.

¹⁶⁴ Katalinić, A., Rekonstrukcija vitraja i krovista, Glas Slavonije 29.6.1994.

¹⁶⁵ A.K, Ugrađen drugi vitraj, Glas Slavonije 19.8.1994.

¹⁶⁶ Ponuda za izvodjenje radova na restauraciji i obnovi vitraja na župnoj crkvi sv Petra i Pavla u Osijeku, STAB d.o.o. Zagreb, 1.3.1994, Arhiv Konzervatorskog zavoda u Osijeku.

¹⁶⁷ Dozvola Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Osijeku za privremeno iznošenje vitraja s motivom radosnog otajstva kako je Marija našla Isusa u hramu, na restauraciju u Mađarsku 12.10.1994., Konzervatorski zavod u Osijeku.

¹⁶⁸ Dozvola za privremeni izvoz vitraja 2.3.1995., Konzervatorski zavod u Osijeku.

¹⁶⁹ Spomenica župe sv. Petra i Pavla u Osijeku.

U radionici Marijana Ilića iz Zagreba rađen je vitraj Uskrsnuća¹⁷⁰ (sIII) u svetištu, obnovljen donacijom Lions cluba Zagreb-Osijek 1996. od 15000 DEM.¹⁷¹

Slika 17. Uništeni vitraji Uskrsnuća i Navještenja

Izvor: Arhiva Radionice vitraja

Oko obnove osječkih vitraja od samoga početka angažirala se Lady Jadranka Beresford-Peirce koja je u Londonu 1991. osnovala zakladu za obnovu hrvatskih spomenika (The International Trust for Croatian Monuments). Upoznata sa situacijom u Osijeku obratila se Victoria & Albert muzeju tražeći volontere koji bi bili voljni putovati u Hrvatsku i pomoći hrvatskim stručnjacima na poslovima ratne štete, svojim procjenama i savjetima u pristupu restauraciji uništenih vitraja. U suradnji sa Zdenkom Predrijevac iz tadašnjeg Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika u

¹⁷⁰ Ibid.

¹⁷¹ Pismo župnika Bogdanića 7.3.1996. g. Mirku Barišiću.

Osijeku i dodatnom financijskom pomoći Britanskog konzulata organizirala je dolazak Drew Andersona, konzervatora i stručnjaka za vitraje iz V&A muzeja, u Osijek u kolovozu 1993.¹⁷²

Prilikom svoga prvog posjeta Osijeku Drew Anderson pregledao je vitraje u crkvi, razgovarao s nadležnima za obnovu i podnio iscrpan izvještaj¹⁷³ u kojemu utvrđuje opće stanje koje je zatekao:

-samoga stakla (bez ozbiljnijih znakova korozije ili nagrivanja) i oslikanih površina (dobra postojanost boje),

-prethodnih restauracija (vidljive na dosta mjesta, bez postojeće dokumentacije),

-privremene mjere poduzete za sprečavanje dodatnih oštećenja (drvene oplata na prozorima donje sjeverne zone, privremeno ustakljivanje, zatvaranje rupa in situ kao zaštita od kiše i ptica postavljanjem običnog stakla rezanog na mjeru i učvršćenog silikonom),

-vidljiva pojedinačna oštećenja svakoga pojedinog prozora i napomene za preporučeno djelovanje (najveća šteta na prozorima sjeverne bočne lađe, sačuvani fragmenti većinom dekorativnog uzorka, u lošem stanju, numerirani i pohranjeni; veliki broj oštećenja na svim prozorima s pukotinama koje variraju od nekoliko milimetara do 40 cm)¹⁷⁴.

Naglašava da bi svaki naredni postupak trebao uključivati izradu kompletne dokumentacije, čišćenje, lijepljenje, ponovno oslikavanje i zamjenu olova. Također napominje da trenutno nije moguće obuhvatiti puni opseg štete bez kompletne skele i ističe vjerojatnost velikog broja puknuća koja se ne vide. Zbog obima posla i limitiranih novčanih sredstava Anderson predlaže popravke in situ kao privremeno rješenje s naznakom da će većina vitraja u dogledno vrijeme morati biti skinuta i prevezena u neku radionicu na kompletnu sanaciju. Pri tome od koristi će biti fotografije izvornog stanja i sačuvani fragmenti.¹⁷⁵ Opcija restauriranja u inozemstvu neprikladna je zbog obima predviđenih radova, velikih materijalnih sredstava i međunarodne suradnje. Kao najpragmatičnije rješenje predlaže organiziranje restauratorske radionice u Osijeku, a koja bi u budućnosti mogla preuzeti poslove i na drugim crkvama u regiji i osigurati bazu za osposobljavanje budućih restauratora.¹⁷⁶ Na kraju dodaje popis osnovnih materijala i opreme za funkcioniranje radionice te adrese dobavljača.¹⁷⁷

Ideja o osnivanju lokalne radionice koja bi nastavila rad na obnovi vitraja prihvaćena je od strane svih nadležnih te su slijedeći koraci poduzimani u tom smjeru.

¹⁷² Pismo D. Andersona faxirano 30.7.1993, Arhiva Radionice vitraja, Osijek.

¹⁷³ Anderson, Report on the Stained Glass of The Church of St Peter and Paul, Osijek, Croatia, 1993.

¹⁷⁴ Ibid, 7, 10-32.

¹⁷⁵ Ibid,8.

¹⁷⁶ Ibid,34.

¹⁷⁷ Anderson, 1993: 37-45.

D. Anderson ponovo dolazi u Osijek sljedeće godine¹⁷⁸ i u prostorima Muzeja Slavonije drži prvu školu za restauriranje vitraja. U Osijek će se vraćati još u dva navrata, 1996.¹⁷⁹ i 1997.¹⁸⁰ godine, kao učitelj i mentor.

Drew Anderson, MA/RCA, stekao je svoje kvalifikacije i iskustvo u Victoria and Albert Museum u Londonu te u Metropolitan Museum of Art u New Yorku. U svibnju 1996. osnovao je The Conservation Studio tvrtke Goddard and Gibbs u Londonu, jedne od najvećih radionica u Engleskoj, u cilju pružanja usluga restauracije vitraja prema standardima CVMA.¹⁸¹ Danas radi u Metropolitan Museum of Art u New Yorku.

Lady Beresford Peirce organizirala je 1994. aukciju u kući Bonhams u Londonu na kojoj su rasprodani svi donirani radovi 80 britanskih i nekoliko hrvatskih umjetnika kojima se bila obratila i koji su bili spremni darovati svoja djela u korist obnove katedrale u Osijeku. Na aukciji je prikupljeno 25000 funti (više od 60000 DEM).¹⁸²

Za obnovu vitraja i osnivanje radionice lady Beresford Peirce donirala je preko svoje zaklade 1500 funti u rujnu 1994, 28.692 DEM u siječnju 1995. za kupovinu olovnih profila, stakala i ostalog materijala,¹⁸³ peć za staklo u vrijednosti 1064 funte,¹⁸⁴ materijale i alate u vrijednosti 517 funti.¹⁸⁵

Angažmanom Zdenke Predrijevac i financijskom pomoći lady Beresford Peirce osječka radionica registrirana je 3.1.1997. pod imenom Teodora d.o.o.¹⁸⁶ U svrhu daljeg usavršavanja i upoznavanja s radom u velikim radionicama Anderson organizira praksu za svoje osječke studente u tvrtki Goddard and Gibbs u Londonu¹⁸⁷ koja je te godine obnavljala većinom viktorijanske vitraje (istočni prozor Velike dvorane palače Hampton Court iz 1846, prozori Burne-Jonesa iz 1878, heraldički prozor iz palače Windsor, prozori blagovaonice Pembroke College u Oxfordu iz 1840).¹⁸⁸ Boravak u Londonu organizirala je i omogućila Lady Beresford-

¹⁷⁸ Pismo D. Andersona faxirano 4.5.1994, Arhiva Radionice vitraja

¹⁷⁹ Pismo D. Andersona faksirano 30.5.1996, Arhiva Radionice vitraja

¹⁸⁰ Kopija pisma Z. Predrijevac faxiranog 2.9.1997, Arhiva Radionice vitraja

¹⁸¹ Goddard&Gibbs, Artists and Craftsmen in Glass, Established 1868, London.

¹⁸² Zanić-Nardini, J.-Pomoć osječkoj katedrali, Vjesnik 10.12.1994., p.22.

¹⁸³ Darovnica u ime The International Trust for Croatian Monuments, 15.1.1995.

¹⁸⁴ Darovnica u korist RKT župnog ureda Osijek I Gornji grad, 16.4.1996.

¹⁸⁵ Potvrda o primitku donacije, RKT župni ured sv Petra i Pavla Osijek.

¹⁸⁶ Rješenje Trgovačkog suda u Osijeku 3.1.1997., Kopija pisma Z. Predrijevac poslanog 21.5.1997. D. Andersonu, Arhiva Radionice vitraja, Osijek.

¹⁸⁷ Pismo od 20.4.2000. s potvrdama tvrtke Goddard&Gibbs o sudjelovanju na praksi iz područja izrade i konzervacije/restauracije vitraja, Arhiv Radionice vitraja.

¹⁸⁸ Pismo D. Andersona od 28.4.1997, Arhiv Radionice vitraja.

Peirce. Put je financijski pomogao Britanski konzulat u iznosu od 2000 funti.¹⁸⁹ Z. Predrijevac šalje 1.9.1998. gospodinu Evansu iz Britanskog konzulata pismo zahvale i izvještaj o putovanju u kojemu spominje i studijska putovanja poduzeta nakon prakse u Goddard&Gibbsu te obilaske i upoznavanja s radom muzejskih radionica (Victoria&Albert Museum) kao i radionica pri velikim katedralama (Canterbury, Lincoln, Salisbury).

Rad na obnovi vitraja novoosnovana radionica započinje sa sjevernom rozetom (NVII).¹⁹⁰ Znatna oštećenja s velikim rupama od šrapnela na brojnim panelima¹⁹¹ zahtijevala su ponovno oslikavanje. Najkasnije do svibnja 1997. rozeta je bila završena i ugrađena.¹⁹² Za popravak sjeverne rozete 32m² lady Beresford-Peirce donirala je 33000 DEM iz svoje zaklade.¹⁹³

Daljnja obnova nastavlja se na figurativnim vitrajima u južnoj bočnoj lađi.

Prema Ugovoru o popravku prozora-1/97 između RKT župnog ureda Sv Petra i Pavla, Osijek 1 i Theodore d.o.o. Osijek od 2. travnja 1997. popravak vitraja s motivom Otajstva Žalosne krunice Isus se krvavim znojem znojio (sXVI) procijenjen je na 14.280,00 kn za cca 5 m² s rokom izvedbe do 15. svibnja 1997. Obnovljen je darom djelatnika Luke-Tranzit Osijek. Uvidom u izvještaj D. Andersona i usporedbom s nacrtima iz arhiva radionice na kojima su zabilježena oštećenja i izvedeni zahvati vidljivo je da je opseg štete bio znatno veći. U izvještaju se navodi desetak pukotina, od kojih 4 velike. Prema nacrtima novooslikana su 33 komada stakla, a 5 komada odgovarajućeg originalnog stakla skinutih s pohranjenih fragmenata iz sjeverne bočne lađe ugrađeno je na panelima 3a i 3b. Višestruka puknuća na svim panelima, koja se ne navode u izvještaju, lijepljena su bakrenom folijom.

¹⁸⁹ Fax 11.9.1997. s potpisom Rosane Besednik, Arhiv Radionice vitraja.

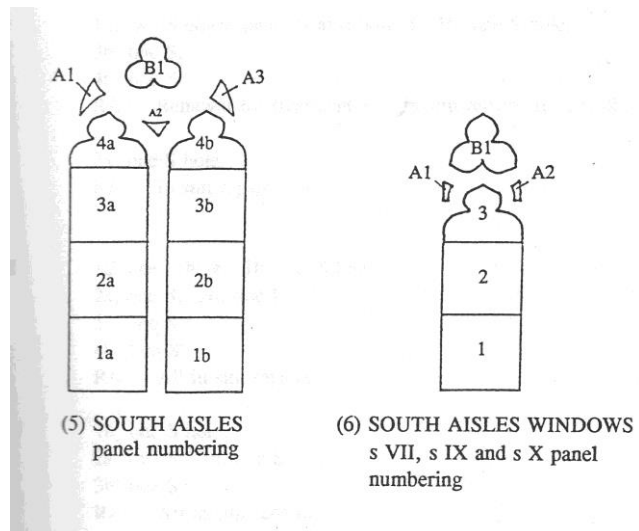
¹⁹⁰ Jos u pismu 2.5.1994. D. Anderson odobrava izbor sjeverne rozete kao dobar početak rada s obzirom na manje zahtjevan slikarski dio, Arhiva Radionice vitraja.

¹⁹¹ Anderson, 1993:20.

¹⁹² Kopija pisma Z. Predrijevac 21.5.1997. D. Andersonu, Arhiva Radionice vitraja.

¹⁹³ Arhiv Konzervatorskog zavoda u Osijeku.

Slika 18. Označavanje vitraja po panelima

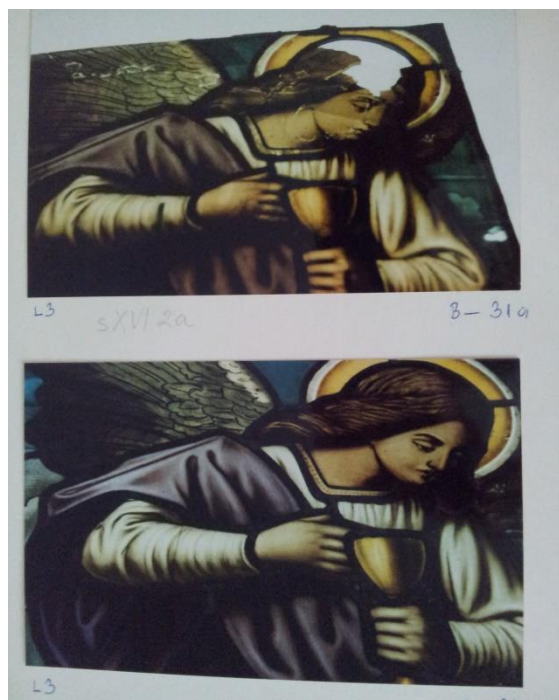
Izvor: Arhiva Radionice vitraja

Slika 19. Molitva na Maslinskoj gori – detalj 2b

Izvor: Arhiva Radionice vitraja

Slika 20. Molitva na Maslinskoj gori – detalj 2a

Izvor: Arhiva Radionice vitraja

Popravak sljedećeg vitraja s motivom Bičevanja (sXV) naplaćen je 14.280,00 kn za cca 5m² s rokom izvedbe do 10. srpnja 1997¹⁹⁴, a obnovljen je donacijom braće Jakić. Izvještaj navodi 13 pukotina, od toga jednu veliku, na pet panela. Nacrti pokazuju ukupno 28 novooslikanih komada i brojna puknuća lijepljena bakrenom folijom. Najveća oštećenja vidljiva su na panelima 1b (višestruka puknuća pojedinih komada s nedostajućim dijelovima) i 2a (višestruka puknuća na glavi lika iza Krista).¹⁹⁵

¹⁹⁴ Ugovor o popravku prozora-2/97 potpisan 2.6.1997, Arhiva Radionice vitraja.

¹⁹⁵ Arhiva Radionice vitraja, Osijek.

Slika 21. Nacrt Bičevanja-detalj 1b (lijevo) i 2a (desno)

Izvor: Arhiva Radionica vitraja

Vitraj Izrugivanja Krista (sXIV) obnovljen je darom Udruge hrvatskih dobrovoljaca domovinskog rata za 15.000,00 kn za cca 5m2 do 20. rujna 1997.¹⁹⁶ Izvještaj iz 1993. navodi 5 malih pukotina na 4 panela. Moguće je da je tijekom godina došlo do naknadnih oštećenja, odnosno do povećanja postojećih pukotina. Najveća oštećenja vidljiva su na figurama (rame lika iza Isusa, glava lika koji kleči). Nacrti pokazuju ukupno 17 komada novooslikanog stakla.

¹⁹⁶ Ugovor o popravku prozora 3/97 od 1.8.1997, Arhiva Radionice vitraja.

Slika 22. Izrugivanje Krista – panel 2a prije i poslije restauracije

Izvor: Arhiva Radionice vitraja

Popravak vitraja s motivom Nošenja križa ugovoren je u visini 20.000,00kn za cca 5m² i rokom izvedbe do 16.6.1998.¹⁹⁷ Obnovljen je darom The International Trust for Croatian Monuments, London. U svom izvještaju Anderson navodi 7 pukotina od kojih 2 velike. Nacrti pokazuju 13 novooslikanih površina i više puknuća lijepljenih bakrenom folijom.¹⁹⁸

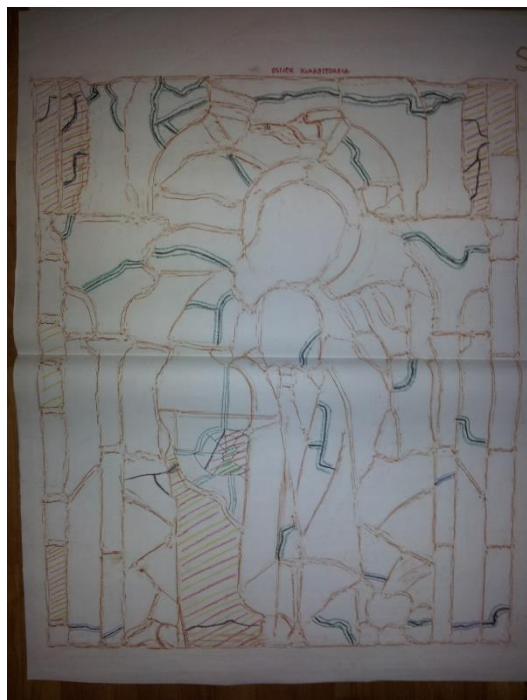
Tri prozora u Kapeli Gospe Lurdske s prikazima Marije Magdalene (sX), Oplakivanja Krista (sIX) i svetog Ivana apostola (sVIII) obnovljeni su također 1998. darom Nenada Bogoevića. Izvještaj iz 1993. navodi 2 manje i 2 velike rupe na središnjim panelima sva 3 vitraja te 1 malu pukotinu na završnom trolistu. Požar 1995. uzrokovao je dodatna oštećenja nepravilnih zakrivljenih i vijugavih linija pucanja karakterističnih za štete nastale uslijed izloženosti visokim temperaturama, a vidljiva su na nacrtima iz arhive radionice. Za lijepljenje ovih puknuća korišteno je dvokomponentno epoksidno ljepilo Hxtal NYL-1 s odličnim rezultatom. Prijašnje restauracije i oslikavanja vidljiva na nacrtima sVIII2, sX1 i sX2 kao i oštećeni dijelovi ponovo su slikani. Na sX1 ugrađena su odgovarajuća stakla iz „banke“ starih fragmenata. Bakrena folija korištena je za jednostavnija puknuća.¹⁹⁹

¹⁹⁷ Ugovor o popravku prozora 1/98 od 16.4.1998, Arhiva Radionice vitraja.

¹⁹⁸ Arhiva Radionice vitraja, Osijek.

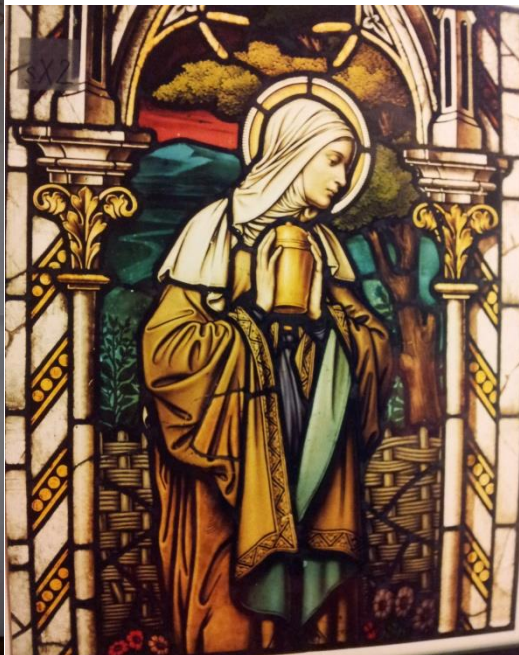
¹⁹⁹ Ibid.

Slika 23. Nacrt panela sX2

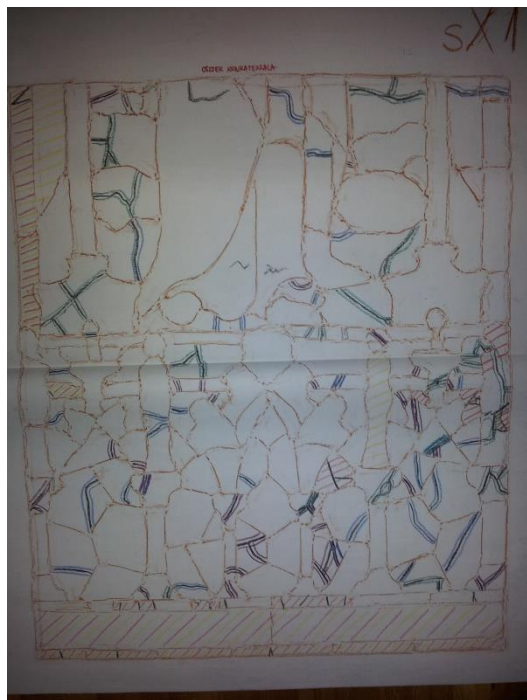
Izvor: Arhiva Radionice vitraja

Slika 24. Panel sX2 nakon restauracije

Izvor: Arhiva Radionice vitraja

Slika 25. Nacrt panela sX1

Izvor: Arhiva Radionice vitraja

Slika 26. Panel sX1 nakon restauracije

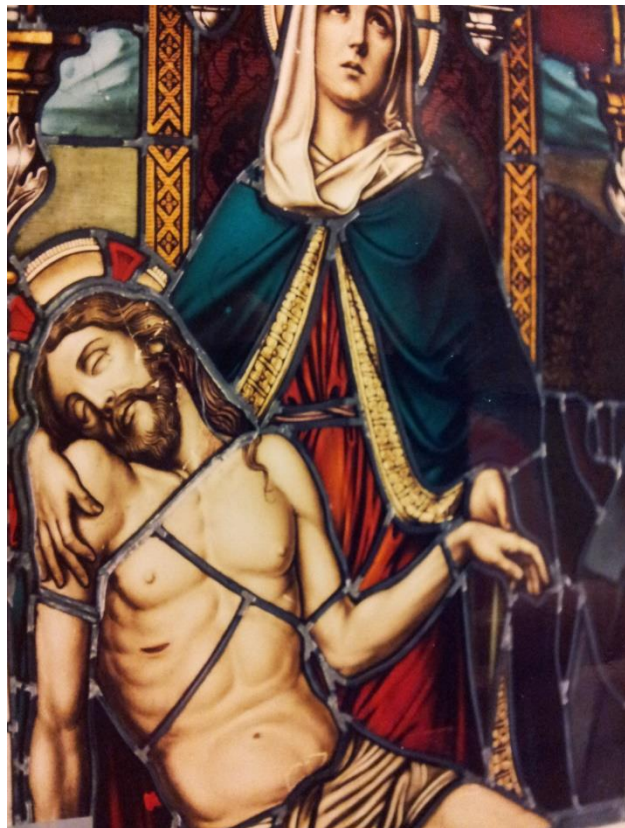
Izvor: Arhiva Radionice vitraja

Slika 27. Oplakivanje Krista (sIX) – detalj, prije restauracije

Izvor: Arhiva Radionice vitraja

Slika 28. Oplakivanje Krista (sIX2), poslije restauracije

Izvor: Arhiva Radionice vitraja

Popravak vitraja s motivom Besjede na gori/Isus uči apostole Očenaš (sVII) naplaćen je 17.000,00kn²⁰⁰, a rađen je od 1.2. do 1.4.1999.²⁰¹ Dok izvještaj bilježi 4 male i 1 veliku pukotinu, tridesetak novih komada stakla bilo je oslikano uključujući prethodne restauracije na 1b i 2b. Brojna puknuća većinom jednostavnih i ravnih linija pucanja ljepljena su bakrenom folijom.

²⁰⁰ Račun br.2 izdan župnom uredu Sv. Petra i Pavla 1.4.1999.

²⁰¹ Radni nalog 2/99, Arhiva Radionice vitraja.

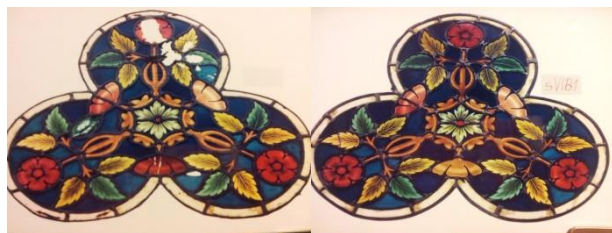
Slika 29. Besjeda na gori (sVII2b) -prije i poslije rstauracije

Izvor: Arhiva Radionice vitraja

Mali vitraj ornamentalnog uzorka (sVI) , koji je rađen od 1.4. do 1.5.1999²⁰². za 6.710,00 kn²⁰³ također je bio znatno oštećen i zahtijevao dosta novog oslikavanja.

Slika 30. Završni trolist sVIB – prije i poslije restauracije

Izvor: Arhiva Radionice vitraja

Vitraj Krštenja (sXI) s izvijenim panelom 1a i manjim puknućima izvan središnjeg prikaza popravljan je u narednom periodu. Desetak puknutih stakala lijepljeni su bakrenom folijom²⁰⁴.

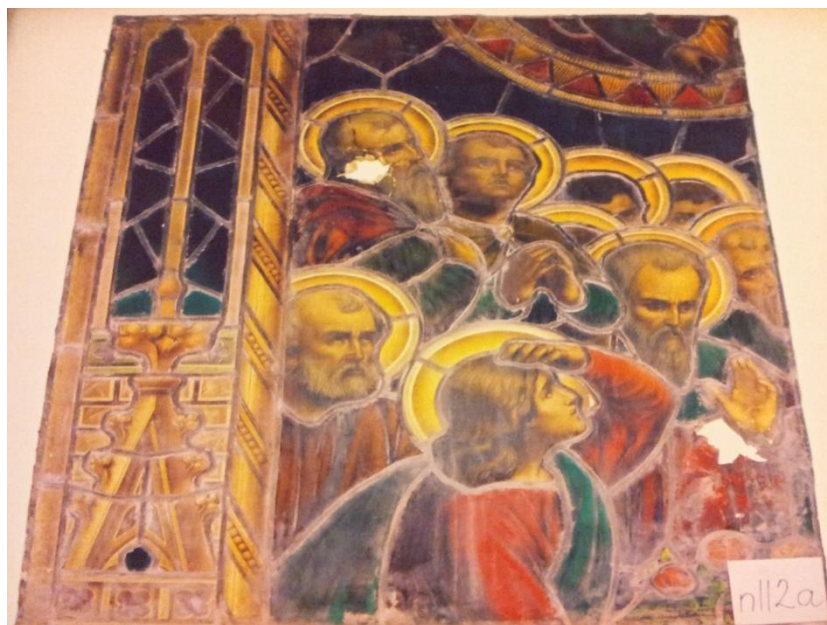
²⁰² Radni nalog 3/99, ibid.

²⁰³ Račun br.3 od 12.5.1999., ibid.

Od 2001. počinju radovi na vitrajima u glavnom brodu, a 2002. u svetištu. Posljednji vitraj iz ciklusa Krunice žalosne, Raspeće (sXII), obnovljen je 2002. za 15.000,00 kn²⁰⁵ donacijom Rotary cluba Osijek. Anderson u izvještaju spominje jednu malu pukotinu na panelu 2a. Na nacrtu istog panela zabilježene su prethodne restauracije i oslikavanja s naknadnim oštećenjima koja su spajana olovom. Ovi dijelovi ponovo su oslikani. Za oštećene dijelove na 1a i 1b korištena su odgovarajuća originalna stakla iz „banke“ sačuvanih fragmenata.²⁰⁶

Iste godine rađen je i vitraj Uznesenja Marijina (nII) u svetištu čiju obnovu je donirala INA Industrija nafte Zagreb. Na fotografijama snimljenim u radionici nakon skidanja vitraja vidljiva su manja oštećenja na svim panelima i 2 velike pukotine na 2a (lice apostola u pozadini lijevo) koje je trebalo ponovo oslikati.

Slika 31. Uznesenje Marijino 2a – prije restauracije

Izvor: Arhiva Radionice vitraja

²⁰⁴ Arhiva Radionice vitraja, Osijek.

²⁰⁵ Račun br.3 od 7.7.2002. izdan RKT župnom uredu Sv. Petra i Pavla.

²⁰⁶ Arhiva Radionice vitraja.

Slika 32. Uznesenje Marijino 2a – poslije restauracije

Izvor: Arhiva Radionice vitraja

Susjedni vitraj s motivom Silaska Duha Svetoga obnovljen je naredne godine za 25.010,00 kn²⁰⁷. Dosta velikih oštećenja na svim panelima (na središnjem prikazu draperije na šest mjesta i golubica Duha Svetoga) ponovo je oslikano.²⁰⁸

Posljednji vitraj iz ciklusa Krunice slavne, Krunjenje Marijino (nIII), bio je jedan od manje oštećenih, a ugrađen je do srpnja 2004.²⁰⁹

Vitraj Uznesenja Marijina posljednji je vitraj koji nosi ime donatora i godinu obnove. Nadalje obnova vitraja u crkvi ovisit će isključivo o sredstvima Ministarstva kulture RH. Od 1990-ih svake godine Ministarstvo kulture RH izdvaja za konzervatorsko-restauratorske radove na vitajima sredstva u iznosima koji variraju od 40.000,00 kn (2014. godine) do 180.000,00 kn (2007. g).²¹⁰

²⁰⁷ Ugovor br 4/2003. od 20.8.2003. između RKT župnog reda Sv Petra i Pavla, Osijek i Theodore d.o.o. Osijek, Arhiva Radionice vitraja.

²⁰⁸ Arhiva Radionice vitraja.

²⁰⁹ Račun br.4a izdan 9.7.2004. na 30.000,00 kn, ibid.

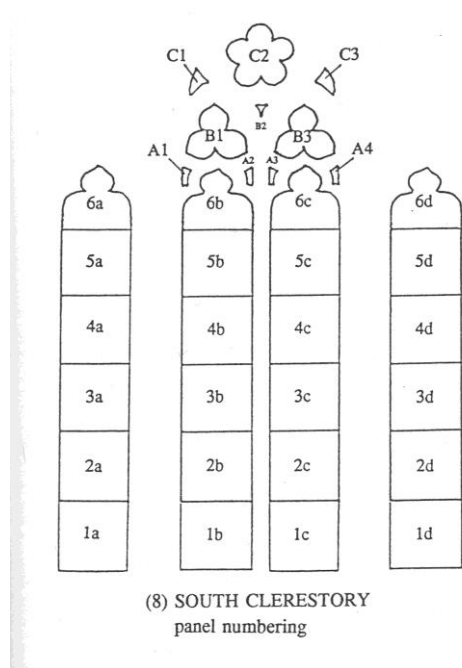
²¹⁰ www.min-kulture.hr/default.aspx?id, Odobreni programi zaštite na pokretnim kulturnim dobrima, Pristupljeno: 20.8.2016

Do kraja 2007. godine završeni su vitraji glavne lađe kao i tri od ukupno sedam velikih vitraja u gornjoj zoni svetišta.

Radovi na velikim ornamentalnim vitrajima (grisaille) u glavnom brodu rađeni su u periodu od 2001. do 2007. godine. Južna strana završena je 2003.

Restauratorski radovi na prvom prozoru (SIX) procijenjeni su na 80.000,00 kn²¹¹ za 22m² i rađeni od 1.3. do 30.9.2001.²¹² Na fotografijama snimljenim nakon demontaže vidljive su prethodne restauracije duž cijeloga vitraja i loše naknadno oslikavanje nepostojanih boja na 1a-6a, 3c-6c, 2d-4d. Dokumentacija o ovim radovima nije sačuvana. Vrlo oštećen vitraj s velikim pukotinama duž vertikalala a, b, d i izgubljenim završnim peterolistom (C2). Rađena je rekonstrukcija na temelju fotografija i usporedbe s nasuprotnim (NIX), koliko je bilo moguće s obzirom na visinu. Svi oštećeni dijelovi, kao i naknadno slikani, zamijenjeni su i ponovo oslikani. Ostala manja puknuća lijepljena su bakrenom folijom.²¹³

Slika 33. Numeracija panela gornje zone

Izvor: Arhiva Radionice vitraja

²¹¹ Račun za predujam br.1-25 od 13.4.2001. od 13.4.2001., Arhiv Radionice vitraja.

²¹² Radni nalog 1/01, Arhiv Radionice vitraja.

²¹³ Arhiva Radionice vitraja, Osijek.

Srednji prozor (SX) imao je dosta manjih oštećenja preko cijeloga vitraja. Obnovljen je 2002. za 95.684,00 kn.²¹⁴

Zadnji prozor na južnoj strani (SXI) završen je do 1.7.2003.²¹⁵ Popravak je procijenjen na 99.478,80 kn.²¹⁶ Najveća šteta zabilježena je na vertikalama a i d s nedostajućim panelom 4d koji je kompletno nanovo oslikan. Za rekonstrukciju kopiran je panel 2d s obzirom na uzorak u ponavljajućem ritmu.

Na sjevernoj strani prvi je rađen NXI od 1.5. do 30.6.2004.²¹⁷ Prethodne restauracije, koje nisu bile dokumentirane, vidljive su na cijeloj površini vitraja, s oslikavanjem na 1a, 3a, 1-3b, 1-5d i C2, a koje je zahtijevalo novo oslikavanje. Na ostalim dijelovima mjestimice manja puknuća. Popravak ovoga vitraja površine 22 m² s oštećenjem 25% iznosio je 99.999,74 kn.²¹⁸

Iste godine u studenom dovršen je i susjedni vitraj NX za iznos od 128.600,00 kn²¹⁹. Loše prethodne restauracije nepostojanih boja na 1-4b, 2-4c, 1-2d kao i kompletno uništeni i nedostajući paneli 5b, 5c, 6b, 6c, B1 i B3 zahtijevali su rekonstrukciju i novo oslikavanje. Za 5b, 5c, 6b i 6c kopiran je i prilagođen uzorak s donjih panela 3c i 4c. B1 i B3 bili su pripremljeni prilikom rada na nasuprotnom vitraju SX na južnoj strani. Popravljeni su i manja oštećenja na ostalim dijelovima.

U ožujku 2007. ugrađen je i posljednji vitraj u glavnom brodu (NIX)²²⁰. Loše prethodne restauracije vidljive su na svim panelima vertikale a, a velike pukotine na 1-4a, 1b, 1d, 5d, B2, C1, C2 i C3. Sve staklo je zamijenjeno i ponovo oslikano, a ostala puknuća lijepljena bakrenom folijom. Za restauratorske radove na ovom vitraju naplaćeno je 124.074,00 kn²²¹.

Vitraj s motivom Odricanja Krista (SII) u gornjoj zoni svetišta, s velikim pukotinama na 1a i 1b (grbovi), 2b i 3b (draperija), 4a (pijetao), B1, B2 i C2 te manjim pukotinama i oštećenjima na svim panelima, završen je do 5.5.2003. Sva veća oštećenja zamijenjena su novim staklom koje je novo oslikano, a ostala puknuća lijepljena.²²²

²¹⁴ Ugovor br.5/2002 od 11.7.2002 ibid.

²¹⁵ Radni nalog 6/03, ibid.

²¹⁶ Račun br 4a od 5.5.2003. prema Ugovoru 5/01, ibid.

²¹⁷ Radni nalog 3/04, ibid.

²¹⁸ Račun br.3 od 1.7.2004. prema Ugovoru 4/2003, ibid.

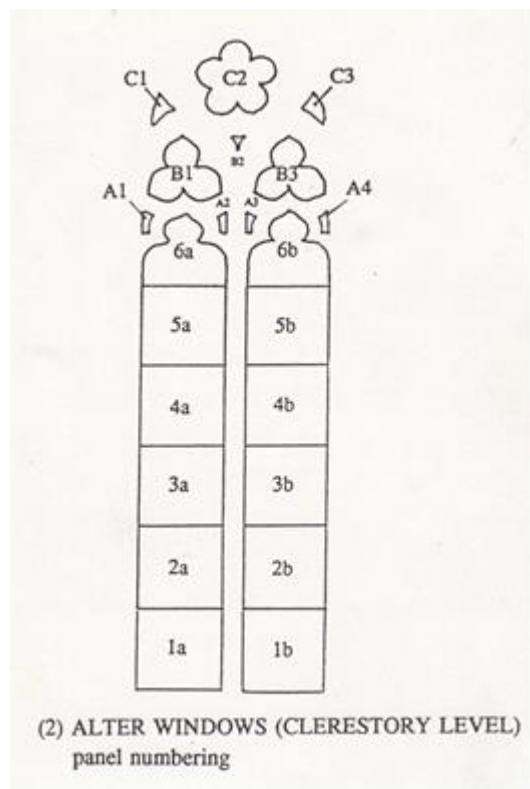
²¹⁹ Račun br.8/04 prema Ugovoru 2/2004, ibid.

²²⁰ Račun br.2/07 od 16.4.2007, ibid.

²²¹ Ugovor br.2/2005. od 5.7.2005., ibid.

²²² Arhiva Radionice vitraja u Osijeku.

Slika 34. Numeracija panela vitraja gornje zone svetišta

Izvor: Arhiva Radionice vitraja

Vitraj s prikazom Pavao kažnjava vračara Elimu (NIV) imao je velika oštećenja na donjim panelima i jedan grb izgubljen. Rekonstrukcija i ponovo oslikavanje te popravak manjih oštećenja ukupno na 12m² naplaćeno je 75.100,00 kn i završeno do lipnja 2007.²²³

Susjedni vitraj s prikazom Sv Pavla pred namjesnikom Feliksom (NIII) rađen je u periodu 1.7-1.11.2007.²²⁴ Velike pukotine na 5a i 5b te manje na ostalim panelima zatvorene su novooslikanim staklom. Radovi su stajali 73.900,00 kn za 12m².²²⁵

Obraćenje sv Pavla (NII) rađeno je u narednom periodu, kao i vitraji s likovima svetaca na sjevernoj strani.

Vitraj s likovima Sv Ladislava i sv Matilde (NV) ugrađen je do rujna 2009, a popravak je stajao 124.074,00 kn za 22m².²²⁶

²²³ Račun 4/07. Prema Ugovoru 2/2007.

²²⁴ Radni nalog 3/07.

²²⁵ Troškovnik za restauriranje vitraja, Radionica vitraja u Osijeku.

Vitraj s likovima Sv Antonije i sv Julija (NVI) popravljen je 2010.i naplaćen 130.011,00 kn.²²⁷

Tijekom 2011. rađeni su vitraji u južnoj sakristiji (sIV i sV) te Bijeg u Egipat (nVII). Popravak vitraja romboidnog uzorka sIV i sV s potpuno uništenim i nedostajućim centralnim panelima i oštećenjima i pukotinama preko ostalih dijelova uključujući oslikane završne troliste naplaćen je 19.500,00 kn za 4m², odnosno 29.950,00 kn za 3m².²²⁸

Bijeg u Egipat (nVII) demontiran je djelomično vjerojatno zbog limitiranih sredstava. Skinuta su 2 panela čiji dijelovi su ponovo oslikani. Popravak je naplaćen 11.810,00 kn.²²⁹

Odobrena sredstva Ministarstva kulture za 2011. iznosila su 70.000,00 kn. Moguće je da je iste godine rađen i mali vitraj ornamentalnog uzorka nVI.

Radovi na vitrajima u zvoniku počeli su 2012. s prozorom nXIV romboidnog uzorka s oslikanim završnim trolistima i peterolistom. Nakon skidanja vitraja pokazale su se vidljivim naknadne restauracije izvedene nakon Drugog svjetskog rata prilikom kojih su zamijenjeni veliki dijelovi originalnog stakla. Popravak ovog vitraja, teško oštećenog preko cijele površine s mnoštvom nedostajućih dijelova naplaćen je 106.750,00 kn.²³⁰

Godine 2014. potpisan je Ugovor br. 4/2014. u vrijednosti 145.300,00 kn+PDV=181.625,00 kn kojim su bili obuhvaćeni radovi na dovršetku vitraja u donjoj zoni i restauracija vitraja u gornjoj zoni južne strane zvonika. Vitraji u donjoj zoni postavljeni su do studenog 2014.²³¹ Radovi u gornjoj zoni trajali su 2015. i 2016. prema isplati od 100.000,00 kn u lipnju 2015. te 41.625,00 kn u lipnju 2016.²³²

Rekonstrukcija vitraja i restauracija peterolista i gornjih dijelova vitraja na istočnoj strani zvonika iznad glavnog portala rađena je 2017. i 2018. godine, a obnovljeni vitraj postavljen je početkom rujna 2018.²³³

Za slijedeću godinu predviđeni su radovi na gornjoj etaži sjeverne strane zvonika, za što je već potpisan ugovor.²³⁴

²²⁶ Ugovor br. 2/2009. od 10.2.2009.

²²⁷ Ugovor br.1/2010 od 10.2.2010.

²²⁸ Ponuda br.4/2011. od 10.3.2011.

²²⁹ Ibid.

²³⁰ Ugovor 3/2012 od 21.5.2012.

²³¹ Obavijest župnika Bernatovića poslana 17.11.2014. Ministarstvu kulture da su završeni vitraji prema Ugovoru od 9.5.2014. između Radionice vitraja d.o.o. Osijek i RKT župnog ureda sv Petra i Pavla u Osijeku.

²³² Arhiva Radionice vitraja d.o.o. Osijek

²³³ Ugovor br. 4/2017. u vrijednosti 105.400,00kn+PDV=131.750,00kn. Zadnja isplata od 31.750,00kn u rujnu 2018.

²³⁴ Arhiva Radionice vitraja d.o.o. Osijek

Tijekom svih ovih godina radionica Teodora d.o.o. radila je na restauraciji i izradi novih vitraja i mnogih drugih objekata (u Osijeku crkve Sv. Jakova i Sv. Josipa Radnika, u Vukovaru Sv. Filipa i Jakova, u Vinkovcima Sv. Euzebija i Poliona, u Iloku Sv. Ivana Kapistrana i dvorca Odescalchi, u Đakovu kapele Biskupskog dvora i Sjemeništa, u Valpovu kapele dvorca Normann-Prandau, u Donjem Miholjcu dvorca Mailath, u Požegi crkve Sv. Duha, u Našicama Sv. Antuna, u Srednjem Lipovcu Sv. Luke, u Pakracu Sv. Marije i Sv. Ivana Nepomuka, u Križevcima Sv. Križa, Sv. Ane i katedrale Presvete Trojice, u Klanjcu franjevačke crkve Navještenja BDM, u Rijeci Uznesenja BDM, u Zagrebu Sv. Petra i Prve zagrebačke Gradske štedionice na Trgu bana Jelačića itd.) i surađivala s poznatim umjetnicima (Ljerka Njerš, Vladimir Meglić, Toni Franović, Josip Botteri Dini).²³⁵

3.3 Kratki pregled restauratorskih zahvata na vitrajima osječke župne crkve izveden od strane Radionice vitraja d. o. o.

Sva dokumentacija o radovima od 1997. čuva se u arhivi Radionice vitraja d.o.o. Osijek, a sadržava procjenu troškova, fotografije pojedinačnih panela prije i nakon restauracije, nacрте s označenim oštećenjima i načinom tretiranja svakoga te oznakama prethodnih zahvata kao i zamijenjene oštećene originale.

Pokazalo se da je originalno staklo na vitrajima u dobrom stanju i postojanih boja.

Na vitrajima gornje zone bilo je više naslaga nečistoća i patine koja se mogla tretirati mehanički, četkanjem s vanjske strane. Vitraji u kapeli bili su prekriveni slojem masne čađi uzrokovane požarom. Sve čišćenje bilo je moguće čistom vodom i vatom.

Za lijepljenje većinom je korištena bakrena folija, a za vitraje u kapeli stradale u požaru korišteno je dvokomponentno epoksidno ljepilo Hxtal NYL-1.

Teže oštećeni dijelovi kao i naknadne restauracije nepostojanih boja zamijenjeni su novim staklom i ponovo oslikani.

Sve olovo zamijenjeno je novim i impregnirano na vodonepropusnost.

Kao dodatna zaštita nakon ugradnje postavljane su zaštitne žičane mreže.

Do 1997. Postavljalo se vanjsko zaštitno staklo na čiju problematiku je upozorio D. Anderson.

Preporučeno zaštitno ostakljivanje kod nas se uzima kao generalno pravilo za jednostavnu ugradnju staklenih ploča u originalno ležište na koje se direktno prislanja vitraj, čime se previđa krucijalni uvjet za učinkovitost zaštitnog ustakljenja (podizanje potpornog sistema i stvaranje

²³⁵ Arhiva Radionice vitraja d.o.o. Osijek.

međuprostora za ventilaciju). Štoviše, neventilirani vanjski zaštitni sistemi ubrzano pospješuju kondenzaciju na originalnom staklu i predstavljaju dodatnu prijetnju.²³⁶ U slučajevima kada su zaštitni ventilirani sistemi nedostupni kao skupi i zahtjevni za izvedbu, zaštitna mreža ostaje optimalno rješenje.

4. Zaključak

Restauracija vitraja osječke konkatedrale traje već preko dvadeset godina tijekom kojih je obnovljeno 48 vitraja ukupne površine oko 500 m².

Obnova je iziskivala velika financijska sredstva. Neposredno nakon rata domoljublje i entuzijazam za obnovom pokrenuo je srce ljudi, građana i djelatnika poduzeća, tvornica i udruga, koji su bili u mogućnosti donirati sredstva za popravak i sudjelovati u obnovi.

Najveća sredstva namaknuta su iz proračuna Ministarstva kulture RH koje od rata svake godine izdvaja znatna sredstva za konzervatorsko-restauratorske radove na spomenicima kulture. Iako su potrebe daleko veće od mogućnosti, prisutna je stalna briga za spomenike kulture kao dijela naše povijesti i nacionalnog identiteta.

Cijeli posao oko obnove vitraja teško bi bio izvediv bez osnivanja lokalne radionice koja je do sada završila restauraciju 36 vitraja ukupne površine oko 420 m², što je otprilike 84% izvedenih radova.

Posao u potpunosti nije završen do danas. Restaurirani su svi vitraji koji su pretrpjeli veća oštećenja tijekom rata. S obzirom na starost i uočenu dotrajalost olova i kita te ispupčenja pojedinih panela, i ostali vitraji trebali bi se skinuti i odvesti na restauraciju. Odgađanje dovodi do dodatnih oštećenja što povećava obim posla i troškove restauracije.

Kao dio našeg kulturnog blaga vitraje treba čuvati i zaštititi od daljeg propadanja. U tu svrhu obrazovanje mladih stručnjaka od presudnog je značaja.

²³⁶ www.gproxx.com/http://www.cvma.ac.uk/conserv/glazing.html Posjećeno: 18.6.2016.

Popis ilustracija

1.Strossmayerovo pismo župniku Horvatu, Državni arhiv u Osijeku	31
2.Plan položaja nove crkve, Državni arhiv u Osijeku	33
3.Realizirani plan izgradnje konkatedrale, Arhiv Radionice vitraja	34
4.Unutrašnjost konkatedrale, Konzervatorski zavod u Osijeku	37
5.Potvrda narudžbe vitraja, Državni arhiv u Osijeku	38
6.Plan položaja vitraja u konkatedrali, Arhiv Radionice vitraja	39
7.Petar se odriče Krista, Arhiv Radionice vitraja	41
8.Pavao pred namjesnikom Feliksom, Arhiv Radionice vitraja	43
9.Bičevanje Krista, Arhiv Radionice vitraja	46
10.Nošenje križa, Arhiv Radionice vitraja	47
11.Silazak Duha Svetoga, Arhiv Radionice vitraja	49
12.Marijino uznesenje, Arhiv Radionice vitraja	50
13.Krštenje Kristovo, Arhiv Radionice vitraja	51
14.Oplakivanje Krista, Arhiv Radionice vitraja	52
15. Sv. Antonija i sv. Julije, Arhiv Radionice vitraja	54
16.Prozori sjeverne bočne lađe uništeni 1991, Konzervatorski zavod u Osijeku	57
17.Uništeni vitraji Uskrsnuća i Navještenja, Arhiv Radionice vitraja	59
18.Označavanje vitraja po panelima, Arhiv Radionice vitraja	63
19.Molitva na Maslinskoj gori – detalj 2b, Arhiv Radionice vitraja	63
20.Molitva na Maslinskoj gori – detalj 2a, Arhiv Radionice vitraja	64
21.Nacrt Bičevanja – detalj 1b i 2a, Arhiv Radionice vitraja	65
22.Izrugivanje Krista – panel 2a prije i poslije restauracije, Arhiv Radionice vitraja	66

23.Nacrt panela sX2, Arhiv Radionice vitraja	67
24.Panel sX2 nakon restauracije, Arhiv Radionice vitraja	67
25.Nacrt panela sX1, Arhiv Radionice vitraja	68
26.Panel sX1 nakon restauracije, Arhiv Radionice vitraja	68
27.Oplakivanje Krista (sIX) – detalj, prije restauracije, Arhiv Radionice vitraja	68
28.Oplakivanje Krista (sIX2) – poslije restauracije, Arhiv Radionice vitraja	69
29.Besjeda na gori (sVII2b) – prije i poslije restauracije, Arhiv Radionice vitraja	70
30.Završni trolist sVIB – prije i poslije restauracije, Arhiv Radionice vitraja	70
31.Uznesenje Marijino 2a – prije restauracije, Arhiv Radionice vitraja	71
32.Uznesenje Marijino 2a – poslije restauracije, Arhiv Radionice vitraja	72
33.Numeracija panela gornje zone, Arhiv Radionice vitraja	73
34.Numeracija panela gornje zone svetišta, Arhiv Radionice vitraja	75

Bibliografija

- Alistair Pilkington, Dostupno na: www.pilkington.com Posjećeno: 24.8.2016.
- Anderson, D. (1993), Report on the Stained Glass of the Church of the St Peter and Paul, Osijek, Croatia.
- Archer, M. (1994), Stained Glass, Pitkin Pictorials, Ditchling/Andover.
- Artists and Craftsmen in Glass, Goddard&Gibbs, Established 1868, London.
- The Art of Making Glass, Glasshuette Lamberts, (2008), Dostupno na: www.lamberts.de/fileadmin/user_upload/service/downloads/lamberts_broschure_english.pdf Posjećeno: 22.8.2016.
- Ball, K. (1991), Notre-Dame de Paris, The Stained Glass, Association Maurice de Sully, Paris.
- Bennet, C. (1997), Lincoln Cathedral Publications, Lincoln.
- Damjanović, D. (2005), Biskup J. J. Strossmayer i gradnja osječke župne crkve Svetih Petra i Pavla, Anali zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, HAZU 21, str. 11-37.
- Damjanović, D. (2004), Projekti za osječku župnu crkvu Sv Petra i Pavla i njihov autor Franz Langenberg, Radovi Instituta za povijest umjetnosti 28, Zagreb, str. 296-307.
- Dillange, M. (1994), The Sainte Chapelle, Editions Ouest-France, Rennes.
- Divine, J.A.F. & Blachford, G. (1972), Stained Glass Craft, Dover Publications, New York.
- Dowley, T., ed. (1990), The Bible in Stained Glass, Bible Society, Swindon.
- Duncan, A. (1975), The Technique of Leaded Glass, BT Batsford Limited, London.
- Erlande-Brandenburg, A. (1984), Saint-Denis Basilica, Ouest-France, Rennes.
- Favrile Glass, Dostupno na: https://en.wikipedia.org/wiki/Favrile_glass Posjećeno: 24.8.2016.
- Fischer, P. (1992), Hxtal NYL-1, an Epoxy Resin for the Conservation of Glass, The United Kingdom Institute for Conservation of Historic and Artistic Works of Art, London, pp. 6-9.
- Gibson, P. (1992), The Conservation of Stained Glass, The United Kingdom Institute for Conservation of Historic and Artistic Works of Art, London, pp. 10-14.
- Guidelines for the Conservation and Restoration of Stained Glass, (2004), The International Comitee for the Conservation of Stained Glass at the XII Colloquium im Nuremberg 2004.

Dostupno na: www.gproxx.com/http://www.cvma.ac.uk/conserv/guidelines.html Posjećeno: 15.6.2016.

Holjac, J. (1895), Crkva sv. Petra i Pavla u Osijeku, *Viesti Društva inženira i Arhitekta* 1/1895, p.6.

Jaegers, E., Roemich, H., Mueller-Weinitsche, C. (2000), *Conservation: Materials and Methods*, CVMA. Dostupno na: www.gproxx.com/http://www.cvma.ac.uk/conserv/conservation.html Pristupljeno: 17.6.2016.

Keats, J. (1997), *Canterbury Cathedral*, Philip Wilson Publishers, Canterbury.

Kršnjavi, I. (1911), Župna crkva sv. Petra i Pavla u Osijeku, *Književni prilog* 1/1911., pp. 197-200.

Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, ur. Badurina, A. (1979), *Liber*, Kršćanska sadašnjost, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb.

Mažuran, I. (1987), *Srednjovjekovni Osijek*, Osijek.

Miller, M. (1994), *Chartres Cathedral, Medieval Masterpieces in Stained Glass and Sculpture*, Pitkin Pictorials, Eastleigh, Hants.

Mollica, P. (1973), *Stained Glass Primer 1&2*, Mollica Stained Glass Press, Oakland.

Morris, E. (1995), *Stained and Decorative Glass*, Grange Books, London.

Oidtman, S., Leissner, S., Roemich, H. (2000), *Protective Glazing, Restaurierung und Konservierung historischer Glasmalerei*, Mainz, pp 167-209. Dostupno na: www.gproxx.com/http://www.cvma.ac.uk/conserv/glazing.html Pristupljeno: 18.6.2016.

Osijek-Katolička crkva jučer i danas, ur. Šuljak, A. (1987), *Biskupski ordinarijat*, Đakovo.

Pittl, U. (1994), *Die Glasmalerei der Zwischenkriegszeit in Tirol und Vorarlberg im Sakralen Raum. Am Beispiel von Gottlieb Schuller, Kuenstlicher Leiter der Tirolenglasmalerei und Mosaikanstalt 1919-44*. Doktorska dzsertacija, Sveučilište Innsbruck, 1994. Dostupno na: https://de.wikipedia.org/wiki/Tiroler_Glasmalerei_und_Mosaik_Anstalt#cite_note-1 Pristupljeno: 5.7.2015.

Povijest gradnje nove župne crkve u gor. Osijeku, (1900), izdano u vlastitoj nakladi Župnog ureda u gor.Osijeku.

Rauch, I. (2004), *The Conservation and Restoration of Historical Stained and Painted Glass: An Introduction of the Problems*, *Die Denkmalpflege*, pp. 141-154. Dostupno na: www.gproxx.com/http://www.cvma.ac.uk/conserv/rauch.html Pristupljeno: 15.6.2016.

Reinhhard, R., 140 Jahre Tirolerglasmalerei und Mosaikanstalt 1861-2001. Dostupno na:
www.members.tirol.com/glasmalerei/D_Law.PDF Pristupljeno: 5.7.2015.

Ribka, G. (1994), The Making of a Cathedral, Glass and Glaziers, Cascade for the Dean and Chapter of Lincoln Cathedral, Lincoln.

Roemich, H., Jaegers, E., Torge, M., Mueller, W., Adam, K. (2000), Cleaning: a Balancing Act, Restaurierung und Konzervierung historischer Glasmalereien, Mainz, pp. 101-128. Dostupno na:
www.gproxx.com/http://www.cvma.ac.uk/conserv/cleaning.html Posjećeno: 17.6.2016.

Spomenica župe sv. Petra i Pavla Osijek I – Gornji grad.

Spring, R. (1997), Stained Glass, Salisbury Cathedral, R.J.L. Smith & Associates Much Wenlock Shropshire for the Dean and Chapter of Salisbury Cathedral, Salisbury.

Srakić, M. (2008), Pastirska poslanica, Nadbiskupski ordinarijat, Đakovo.

Die Tirolerglasmalerei, monografija, (1894), Innsbruck.

Vincetić, A. (1900), Župna crkva u gornjem Osijeku, Glasnik Biskupije bosanske i sriemske 28/1900, Đakovo, pp. 77-82.

Vogel, N.A. and Achilles, R. (2007), The Preservation and Repair of Historic Stained and Leaded Glass, Preservation Briefs33, US Department of the Interior. Dostupno na:
wayback.archive.org/web/20070115100255/http://www.cr.nps.gov/hps/tps/briefs/brief33.htm#SELECTED_READING_LIST Pristupljeno: 20.9.2015.

Živaković-Kerže, Z. (1995), Župna crkva Sv Petra i Pavla u Osijeku, RKT župni ured sv. Petra i Pavla, Osijek.

Arhivski izvori

Arhiva Radionice vitraja d.o.o. Osijek

Arhiv župe sv. Petra i Pavla, Osijek I – Gornji grad

Dosije spomenika kulture, Konzervatorski odjel u Osijeku

Državni arhiv u Osijeku

Zahvale

Moje najveće zahvale gospođi Zdenki Predrijevac, ravnateljici Konzervatorskog odjela u Vukovaru, koja mi je omogućila i olakšala pristup arhivama Konzervatorskog zavoda i Radionice vitraja, kao i župnog ureda Sv. Petra i Pavla.

Svome kolegi Igoru Durakoviću, koji je sudjelovao na obnovi vitraja osječke konkatedrale od samog osnutka radionice do kraja 2014, zahvaljujem na sjećanju i potpori.

Dragim kumovima Mirni i Domagoju Šimić hvala na pomoći i podršci, jedinome mom Filipu na tehničkoj podršci i mami Olgi na svim molitvama.

Svome mentoru, profesoru Damjanoviću, zahvaljujem na svem strpljenju.